

DANIËL DE WÆELE

ONTWAKEND JODENDOM

*Cultuurgeschiedenis van een nieuwe religie
in de oude Oriënt*

Daniël De Waele

ONTWAKEND JODENDOM

*Cultuurgeschiedenis van een
nieuwe religie in de Oude Oriënt*

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

INHOUD

Voorwoord	11
Inleiding	13
1. Geschiedenis van het Midden-Oosten	21
Geografie van Palestina en het Midden-Oosten	21
Geschiedenis van Israël en Juda	23
<i>Donkere tijden</i>	23
<i>Het ontstaan van Israël en Juda</i>	32
<i>De groei van Israël en Juda</i>	37
<i>Israëlitische dynastieën</i>	40
<i>Het huis van David</i>	45
Assyrië, een nieuwe wereldmacht	46
<i>De wreedheid van nieuwe veroveraars</i>	46
<i>Hoogtepunt van de Assyrische macht</i>	50
<i>De rol van de goden</i>	52
<i>Het opstandige Juda</i>	59
<i>Esarhaddon</i>	63
<i>Kleitabletten</i>	64
<i>De vondst van het boek van de Thora</i>	66
Babylonië en de Judese ballingschap	68
<i>De ondergang van Assyrië</i>	68
<i>De ballingschap</i>	71
<i>De laatste Babylonische vorst</i>	76
De Perzen	78
<i>Hoe de goden zich een nieuwe vorst kozen</i>	78
<i>Een nieuw wereldrijk</i>	80
<i>Terugkeer uit ballingschap</i>	83

Een verbeeld verleden	86
<i>Terugkerenden ontmoeten achterblijvers</i>	86
<i>Stichtingsmythen: de aartsvaderverhalen</i>	88
<i>De exodusverhalen</i>	90
<i>Door de woestijn</i>	96
<i>Het boek Jozua</i>	98
<i>De rechters</i>	101
<i>Koningen</i>	103
<i>Priesters in een tempelstaat</i>	106
2. Dagelijks leven	108
Familie	108
<i>Een patriarchale samenleving</i>	109
<i>Huwelijk</i>	111
<i>Seksualiteit</i>	117
<i>Scheiden</i>	129
<i>Zwangerschap</i>	131
<i>Miskraam en abortus</i>	134
<i>Geboorte</i>	136
<i>Opvoeding</i>	141
Onderwijs	145
Slaven	149
Ziekte en genezing	152
De doden begraven	158
Wonen	164
<i>Leven in dorpen</i>	164
<i>Leven in steden</i>	168
<i>Leven in Mesopotamische steden</i>	174
<i>Het leven in de steden</i>	176
<i>Voedselvoorziening</i>	179
Oorlog	180
3. Een wereld vol goden en magie	186
Goden in Mesopotamië	187
<i>Het pantheon</i>	188
<i>Huisgoden</i>	195
<i>Huisreligie in Israël</i>	197
<i>Boze geesten</i>	199
<i>Magie, bezweringen</i>	203
<i>De dood</i>	211

De situatie in Egypte	226
<i>De dood in Egypte</i>	227
<i>Magie in Egypte</i>	233
De wil van de goden kennen	238
<i>Voortekenen</i>	238
<i>Profetieën en dromen</i>	247
<i>Egyptische goden spreken</i>	254
Een woning voor de goden	259
<i>Tempels, offers en priesters</i>	259
<i>Ziggoerats</i>	267
<i>Babel, de heilige stad</i>	269
<i>Tempels in de Levant</i>	271
<i>Tempels en priesters in Egypte</i>	275
4. Over goden en mensen	283
De groei van een persoonlijke religie	283
<i>Een kind van de godheid</i>	283
<i>Zonde en schuld</i>	286
<i>De afwezigheid van de goden</i>	293
<i>Gebeden</i>	294
<i>Persoonlijke vroomheid in Egypte</i>	298
Goden en koningen	302
<i>De goden regeren</i>	302
<i>Strijdende goden en koningen</i>	305
<i>De koning als tempelbouwer</i>	308
<i>De koning als zondebok</i>	309
<i>Vergoddelijking van koningen</i>	310
<i>De goddelijke farao</i>	312
<i>Het monotheïsme van een ketterse farao</i>	314
<i>De koning in Israël</i>	319
Heilig huwelijk en sacrale prostitutie	322
<i>Heilig huwelijk</i>	322
<i>Tempelprostitutie</i>	328
<i>Geloften betalen door prostitutie</i>	331
5. Zoroastrisme	336
Zarathustra	337
Monotheïsme?	340
<i>Dualisme, engelen en demonen</i>	342
Moraliteit	346

Een Messias	348
Na de dood het oordeel	350
6. Van polytheïsme naar monotheïsme	354
Godenzonen en godendochters	355
De situatie in Israël	362
Monolatrie: alleen Jahwe wordt aanbeden	374
Monotheïsme: er is maar één God	376
Een nieuwe wereldorde – een nieuwe hemelorde	379
7. Religieuze teksten uit het oude Midden-Oosten	389
Verhalen uit de oertijd	390
<i>Enmerkar en de heer van Aratta</i>	390
<i>Enki en Ninhursag</i>	392
<i>De mythe van Adammu</i>	396
<i>Gilgamesjepis: het eeuwige leven</i>	398
<i>Adapa en de zuidenwind</i>	400
Scheppings- en zondvloedverhalen	403
<i>Het Atrahasis epos</i>	405
<i>Enuma Elisj</i>	410
<i>Gilgamesjepis: de zondvloed</i>	413
<i>Genesis</i>	417
<i>Egyptische scheppingsverhalen</i>	421
<i>De strijd tegen het zeemonster</i>	424
<i>Stervende goden</i>	431
Wijsheid	437
<i>Fabels</i>	438
<i>Theodicee</i>	439
<i>Wijsheidsspreuken</i>	447
<i>Egyptische wijsheid</i>	450
Wetteksten	457
<i>Wetten in oud-oosterse culturen</i>	458
<i>Wetten in het Oude Testament</i>	470
8. Priesters en profeten van Israël	477
Het priesterschap in Israël	477
<i>Terug uit ballingschap</i>	477
<i>Priesters en Levieten</i>	479
<i>De taken van priesters en Levieten</i>	483

<i>De hogepriester</i>	486
<i>Het lagere personeel</i>	488
<i>Heilig en profaan in de oud-oosterse wereld</i>	489
<i>Heilig en profaan in Israël</i>	494
<i>Offers</i>	499
De profeten van Israël	506
<i>In vervoering door Gods geest</i>	507
<i>Wat is een profeet?</i>	508
<i>Roeping tot profeet</i>	511
<i>De profetie</i>	513
<i>De macht van het woord en het teken</i>	516
Nawoord	523
Bibliografie	535
Personenregister	551
Lijst koningen	558

INLEIDING

De Bijbel, deze eeuwige klassieker, is niet uit het niets ontstaan, hij heeft zijn wortels in de culturen van een ver verleden, in de wereld van het Midden-Oosten. De oude beschavingen van de Sumeriërs, Babyloniërs, Assyriërs, Arameeërs en Kanaänieten vormden één groot cultuurgebied waar ook Israël en Juda deel van uitmaakten. Maar ook Hethieten en het geografisch zo geïsoleerde Egypte waren belangrijke beschavingen. Omdat Egypte in veel opzichten – ook religieus – toch best een wereld apart was, geven we daar minder aandacht aan dan aan Mesopotamië, dat een veel grotere invloed op Israël en Juda heeft uitgeoefend. Die invloeden waren soms vrij direct, meestal indirect. Wetgeving, allerlei gebruiken, samenstelling van gezinnen, verhalen die verteld werden, de manier van wonen, van strijden, van opvoeden, van zoeken naar genezing, zoeken naar bescherming tegen boze machten, de manier van geloven ook, vertonen heel wat overlappingsen. Dat is natuurlijk niet zo verwonderlijk, Israël en Juda maakten immers deel uit van de wereld waarin zij waren ingebed. Vandaar dat er zoveel analogieën zijn tussen religieuze teksten uit die oude culturen en de tekst van de Bijbel. Kennis van die oude oosterse culturen zorgt ervoor dat we de Bijbel veel beter naar waarde kunnen schatten, en ontdekken waarin hij naast alle overeenkomsten dan toch uniek is. Want de Bijbel, of de boodschap ervan, loopt niet naadloos samen met wat men in die oude culturen allemaal geloofde; de beleden waarden en waarheden zijn lang niet altijd dezelfde. De Bijbel biedt iets unieks, hij biedt een radicaal ander zicht op de werkelijkheid waarin de mens leeft. Reeds lang vóór de ballingschap (rond 600 v.Chr.) hadden Israëlieten en Judeeërs mondelinge tradities aan de papyrus toevertrouwd. De Israëlieten zouden door de Assyriërs in ballingschap worden weggevoerd en opgaan in de menigte volken. Zij verdwenen van het we-

reldtoneel. Maar toen de Judeeërs een eeuw later door de Babyloniërs naar het verre Babel werden getransporteerd, ontstond aan het Judese hof aldaar een indrukwekkende literaire activiteit. Psalmen, profetieën, de geschiedenis van Israël en Juda, het werd daar allemaal geredigeerd. Men bewerkte zelfs nieuwe epen die men in Babel had leren kennen, zoals over de schepping, een zondvloed. In de Perzische tijd (539-333 v. Chr.) zouden de priesters en schriftgeleerden die teruggekeerd waren naar Juda zich met vernieuwde ijver toeleggen op het schrijven, redigeren en kopiëren van religieuze werken.¹ Vanaf de tijd van de Judese ballingschap spreken we over het 'Jodendom'. De Bijbel is dus uiteindelijk een product van dat Jodendom. Het unieke van deze literatuur komen we pas op het spoor als we het geloof van Israël en Juda plaatsen in de context waarin het ontstaan en gegroeid is: de oud-oosterse wereld. Samuel Kramer (1897-1990), assyrioloog en expert in de Sumerische taal, zei daarover dat het een mirakel was hoe de Bijbel eeuwenoude vaste kaders en conventionele schema's doorbrak, om open te bloeien in een oeuvre met een dynamisme, met een creatieve kracht, die zonder gelijke is in de geschiedenis van de wereld.² Dat dynamisme, die creatieve kracht, willen we in dit boek gaan ontdekken. Dat doen we door terug te gaan naar de verre wortels van het Jodendom, dat zijn de rijkjes Israël en Juda, maar ook de nog oudere culturen waarin die twee rijkjes zijn ontstaan. Dat doen we aan de hand van de volgende hoofdstukken.

In de 12^e eeuw daverde de wereld van het Midden-Oosten op haar grondvesten. Zeevolken, door klimaatwijzigingen gedreven op zoek naar nieuw land, spoelden telkens weer in golven aan op de kusten van Egypte en de Levant. De Levant is het kustgebied aan het oosten van de Middellandse Zee, tussen Klein-Azië (Turkije) en Egypte. Veel steden werden verwoest en bleven desolaat in puin liggen, eens machtige rijken plooiden zich terug op hun kernland. Daardoor ontstond in Kanaän, het zuidelijk deel van de Levant, een machtsvacuüm waarin nieuwe staatjes konden gevormd worden: Ammon, Moab, Edom en ook Israël en Juda. In het eerste hoofdstuk vertellen we hoe de wereld van het Midden-Oosten drastisch veranderde in die tijd, en hoe Israël en Juda zich toen konden ontwikkelen en groeien. Hun onafhankelijkheid zou echter niet blijven duren; verschillende grootmachten wisselden elkaar af in hun

---

1 D. De Waele, *Vergeten rijkdom: Joodse wereldliteratuur uit de klassieke oudheid*, Utrecht 2022, 102-107.

2 S.N. Kramer, *L'histoire commence à Sumer*, Paris 1986, 192.

overheersing over “de vier hoeken van de wereld” – waarmee men de hele wereld bedoelde: Assyrië, Babylonië en Perzië. (De Griekse overheersing valt buiten het bestek van dit boek.)³ Een centraal gebeuren in de beleving van de Judeeërs of Joden was hoe zij door de Babyloniërs als ballingen gedeporteerd waren naar Babel, maar dankzij de Perzen triomfantelijk naar hun eigen landje konden terugkeren. Er circuleerden ook verhalen over nog veel vroegere tijden, over hoe Abraham door God naar dat ‘belofde land’ was gebracht, hoe zijn verre nakomelingen vanuit Egypte opnieuw door God naar dat land geleid waren, hoe dat land in die begintijd werd geregeerd door rechters, een tijd waarin God nog koning was. Het waren verhalen die heel nuttig waren voor de uit Babel teruggekeerde ballingen, die verhalen bevestigden namelijk hun rechten op het land.

In de beschrijving van de geschiedenis van Israël en Juda kan men twee sporen volgen. Het ene volgt getrouw het verhaal zoals dat in de Bijbel beschreven staat. Israël is dan ontstaan uit de verre voorvader Abraham. In allerlei intrigerende verhalen wordt beschreven hoe zijn familie zich ontwikkelde tot een volk, dat door honger gedreven naar Egypte uitweek, daar in slavernij terecht kwam tot het weer uit Egypte werd bevrijd en optrok naar het beloofde land in Kanaän, alwaar het een eigen staat, later twee staatjes zou vormen. Een ander spoor is het kritisch-historische. Daarin gaat men uit van archeologische gegevens (die staan dan voorop), aangevuld door een kritische lezing van de Bijbel. Het eerste spoor is een geloofshouding, het tweede is een puur wetenschappelijke insteek. In dit boek wordt het tweede spoor gevolgd. Dat betekent geenszins dat de verhalen over Abraham, Mozes en andere patriarchen betekenisloos zouden zijn, hun rijke inhoud heeft ook de moderne mens nog steeds wat te zeggen. Men hoeft maar het thema slavernij te noemen dat in het boek Exodus aan bod komt, en waarvan we ons nu pas lijken af te vragen wat de westerse mens eigenlijk bezielde met zijn slavenhandel. Om heel deze rijkdom van de Bijbel te beschrijven zou een theologisch boek nodig zijn. Hier wordt echter geen boek ter bezinning geboden, wel een boek dat probeert helderheid te verschaffen over hoe mensen vroeger leefden en geloofden, en hoe hun geschiedenis waarschijnlijk (want wetenschap blijft altijd voorlopig) gegaan is. Ik noemde al dat de Bijbel een product is van het Jodendom, van hoe *Joden* destijds hun wereld en hun geschiedenis concipieerden. Hun wereldbeeld, godsbeeld, beeld

---

3 Zie daarvoor: De Waele, *Vergeten rijkdom*, 17-44.

van de geschiedenis, wordt hier geplaatst in de ruimere wereld van toen. Doel is daardoor een beter begrip te krijgen van de eigenheid van de Joodse samenleving en van haar heilige schrift, de Bijbel.

In een tweede hoofdstuk kijken we hoe mensen leefden in die lang voorbije tijd, zowel in Mesopotamië als in Israël en Juda. We gaan na hoe gezinnen en families eruitzagen, hoe mensen trouwden, seks hadden en eventueel ook weer scheidden. We leven mee met de zorgen rondom zwangerschap, miskramen, abortus, maar we verheugen ons samen met de nieuwe vaders en moeders over de geboorte, en zuchten met hen over de zorgen omtrent de opvoeding. We bekijken hoe het toen gesteld was met het onderwijs, hoe men slaven behandelde, en hoe men een beroep deed op allerlei middeltjes, magie en gebed om zieken te genezen. Vaak genazen ze niet, stierven ze en werden ze begraven; ook begrafenisrituelen leren we kennen. En verder ontdekken we hoe de mensen leefden, dag in dag uit, op hun land, in de dorpen, in de steden, zowel in de kleine Israëlitische en Judese steden, als in de meer indrukwekkende steden van de grotere Mesopotamische rijken. Dan is er nog de oorlog. Palestina was geen rustig gelegen achterafgebied, het vormde een belangrijke doorgang tussen zuid en noord, tussen zuid en oost, zowel voor handelskaravanen als voor legers. Grootmachten waren er altijd op uit dit belangrijke gebied in te lijven, gewapenderhand. De profeet Jesaja kon wel dromen over een tijd waarin zwaarden tot ploegijzers werden omgesmeden en speren tot snoeimessen, maar zover was het nog lang niet: zwaarden, speren en ander wapentuig bleven van groot belang. We bekijken hoe oorlogsvoering in die tijd plaatsvond.

Alle volgende hoofdstukken zijn gewijd aan religie. Dat is veel, maar daar is ook een heleboel boeiends over te zeggen. Hoofdstuk drie beschrijft een wereld vol goden en magie. We maken kennis met de belangrijkste goden van het Mesopotamische pantheon, ontmoeten enkele huisgoden, maar leren tevens gevaarlijke boze geesten kennen en gelukkig ook de bezweringen waarmee we ze op afstand kunnen houden, of als het daarvoor te laat is, hen te exorciseren. In het vorige hoofdstuk zagen we hoe mensen begraven werden, maar nu dalen we zelf af in het sombere dodenrijk, het rijk waar mensen na hun dood tot in eeuwig dagen verbleven, zowel in Mesopotamië, Egypte, als in Israël. Zolang mensen nog boven, op aarde leefden, konden ze de wil van de goden leren kennen. Talloze vormen van divinatie hielpen daarbij, waarvan enkele bijzondere, zoals dromen en profetieën, ook in Israël zicht gaven op wat God met

de mens voorhad. Uiteraard hadden goden, als zij op aarde vertoefden, hier een woonplaats nodig. In Israël waren dat eenvoudige tempels, maar in Mesopotamië waren de tempels enorme gebouwencomplexen, waarnaast vaak een traptoren stond die naar de hemel priemde, ten behoeve van de goden die daarlangs konden neerdalen: de ziggoerat. Dat kende men niet in Egypte, maar hun tempels waren niet minder indrukwekkend en de piramiden, kolossale graftomben van de farao's, zijn nog steeds adembenemend. Ten slotte kijken we ook naar de bedrijvigheid van priesters in die tempelcomplexen.

In het vierde hoofdstuk gaan we nader in op de geloofsbeleving van de mensen. Hoe zagen zij de goden, hoe ervoeren zij die, welk impact hadden de goden op hun leven? We zien de geboorte van het besef van zonde en schuld, en ontdekken dat de goden soms ook afwezig konden zijn, dat zij zwegen, onbereikbaar voor de smeekbeden van de gelovige. Ook Israël kende het wanhopig gebed: "Word wakker, Heer, waarom slaapt U?" We bekijken ook enkele andere gebeden, waarin we getroffen worden door de zielenroerselen van mensen die lang geleden leefden: hun zorgen, hun angsten, hun hoop. Tussen goden en koningen bestond een speciale band. Koningen regeerden namens de goden, voerden op hun bevel oorlogen, bouwden of herstelden op hun aanwijzingen tempels. Mesopotamische koningen stonden zo dicht bij de goden dat ze een enkele keer ook vergoddelijkt werden. In Egypte was de farao sowieso goddelijk. Maar in Israël kwam de koning nooit verder dan als een zoon van God geadopteerd te worden. Ten slotte gaan we nog in op wat onder wetenschappers controversiële onderwerpen zijn: het heilig huwelijk en sacrale prostitutie in Mesopotamië.

Een korter, vijfde hoofdstuk gaat over het zoroastrisme. Dat was de godsdienst van de Achaemenidische Perzen, met wie de Judeeërs als ballingen in Babel te maken kregen. Men kan wel zeggen dat het zoroastrisme een heel andere godsdienst was dan het polytheïsme van de Mesopotamische volken. Boeiend is dat het zoroastrisme nogal invloed lijkt te hebben uitgeoefend op het Joodse geloof, dat sinds die tijd, sinds de ballingschap, een aantal nieuwe dingen in zijn godsdienst opnam: een geloof in een strijd tussen engelen en demonen, een pre-existente Messias, de nadruk op moraliteit in de godsdienst, en een nieuwe visie op de dood die niet langer het onherroepelijk einde was maar gevolgd werd door een oordeel dat de mens bracht in de hemel of de hel.

En dan is er het geloof van Israël zelf. In de vorige hoofdstukken zagen we dat hier heel wat overlappings zijn met het geloof van Mesopotamische volken, al hebben we ook verschillen ontdekt. Maar in hoofdstuk zes bespreken we een belangrijk verschil dat nog niet aan de orde gekomen is: Israëls overtuiging dat er slechts één God bestaat, dat alle andere zogenaamde goden ‘nietsheden’ zijn, over wier beeltenissen de profeten zich vrolijk maakten. Maar hoe is Israël daar op gekomen, op het idee dat er maar één God is? We bekijken een verrassende evolutie binnen Israël zelf van polytheïsme (verschillende goden worden aanbeden) naar monolatrie (het aanbidden van slechts één God onder de vele), tot monotheïsme (het geloof in het bestaan van slechts één God). Enkele bijzondere gebeurtenissen in de geschiedenis hebben de bedding gevormd waarin deze evolutie mogelijk werd.

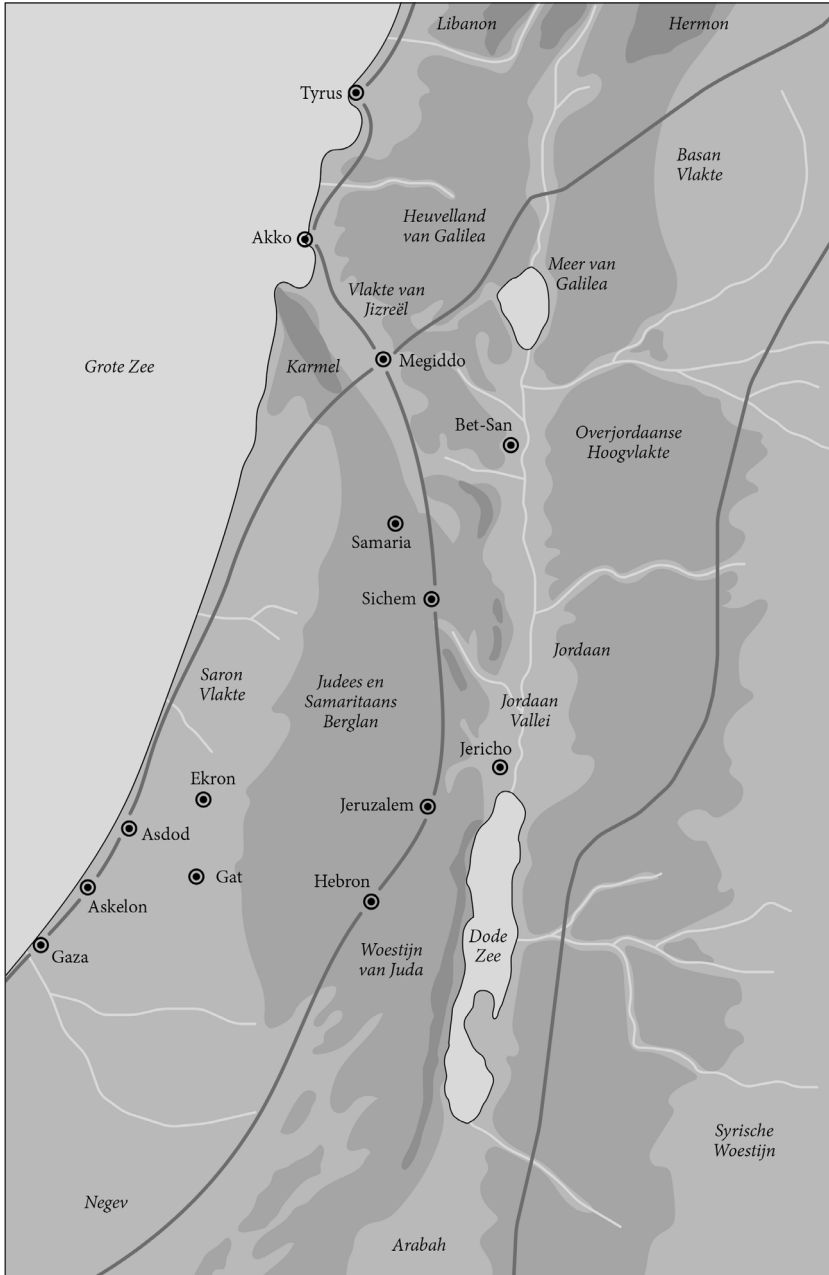
In hoofdstuk zeven maken we kennis met de literatuur van Mesopotamië. Die is ongelooflijk rijk, maar we beperken ons tot de literatuur die over de goden gaat, en dan nog voor zover die interessant is om te vergelijken met Bijbelse verhalen. Het zijn verhalen, mythen, epen, die men ook elders verspreid in Nederlandse en Engelse boeken kan vinden, maar die hier tot gerief van de lezer werden bijeengebracht. Dat wil zeggen: de relevante passages uit die epen worden hier weergegeven, want de oosterse epen zijn erg lang en repetitief. Een mythe is niet alleen een verhaal over goddelijke of menselijke helden, het is vooral een manier om de wereld te begrijpen, om te verklaren waarom zij geworden is zoals ze is. De mythen die ons bezighouden zijn die over de oertijd: de schepping, het paradijs, de zondvloed, over de strijd tegen zeemonsters. Het zijn verhalen die bijbelschrijvers geïnspireerd hebben, maar die ze niet klakkeloos hebben overgenomen. Waarin ze dan verschillen, wordt onderzocht. Daarnaast is er ook een rijke wijsheidsliteratuur: oud-oosterse fabels, theodicee, wijsheidsspreuken komen aan bod en worden vergeleken met Bijbelse versies. Ten slotte bekijken we ook enkele wetteksten. Voor de moderne mens horen wetten niet bij ‘religieuze literatuur’, maar de mens van de oudheid wist dat die wetten door de goden, of door God, waren geschonken aan de mensheid, vandaar dat we ze in dit hoofdstuk plaatsen. Ook hier vergelijken we Israëlitische of oudtestamentische wetten met de wetgeving van andere rijken.

Het laatste hoofdstuk gaat over priesters en profeten van Israël. We hebben het in vorige hoofdstukken al gehad over priesters en profeten bij

andere volken uit het Midden-Oosten, en hier en daar kwamen die van Israël al even aan bod, maar hier gaan we er specifiek op in. We onderzoeken wie priester kon zijn, wat de taken waren van priesters en Levieten, wat de verantwoordelijkheid was van de hogepriester, hoe het stond met lager tempelpersoneel. We gaan ook in op een belangrijk onderscheid dat in die oude wereld gemaakt werd tussen heilig en profaan, een onderscheid dat we ook in Israël aantreffen. Voedselwetten en reinheidswetten waren daarvan afgeleid. Ook de offercultus van Israël komt aan bod. Wat de profeten betreft, kijken we hoe ze geroepen werden en ontdekken dat sommige profeten op een nogal bizarre manier door Gods geest in vervoering werden gebracht. We onderzoeken wat een profetie eigenlijk is, wat daarin Gods aandeel was en wat de verantwoordelijkheid van de profeet was. Ten slotte hebben we het over de geheimzinnige kracht die school in het woord en het teken, iets dat de moderne mens totaal vreemd is, maar wat toen wel de macht van de profeten uitmaakte en waar men beducht voor was.

In het afsluitend hoofdstuk hernemen we enkele belangrijke zaken die we op onze reis door de oud-oosterse wereld ontdekt hebben, en formuleren we enkele belangrijke besluiten.

Tenzij anders aangegeven zijn de aanhalingen uit de Bijbel uit de Nieuwe Bijbelvertaling, editie 2021. Omdat dateringen meestal vóór Christus zijn, worden die doorgaans niet aangeduid met 'v.Chr.'; dateringen na Christus worden vermeld met 'n.Chr.' De oud-oosterse kleitabletten, die een belangrijke bron vormen voor ons onderzoek, zijn op sommige plaatsen beschadigd, zodat onderzoekers soms zelf een gedeelte aanvullen en dat tussen vierkante haken plaatsen, of een gedeelte blanco laten, aangeduid door [...].

Kaart 1. Geografie van Palestina

1

GESCHIEDENIS VAN HET MIDDEN~OOSTEN

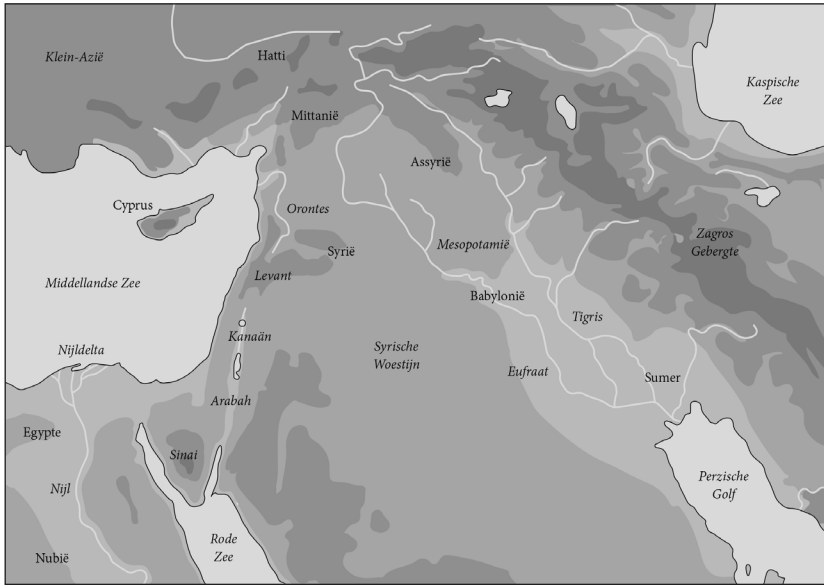
GEOGRAFIE VAN PALESTINA EN HET MIDDEN~OOSTEN

Voordat wij de vele gebeurtenissen gaan ontdekken waarover in die oude tijd vertellingen de ronde deden, is het nuttig kennis te nemen van de plaatsen waar al die geschiedenissen plaatsvonden. Hoe zag die oud-oosterse wereld eruit, geografisch en politiek?

Israël en Juda, vroeger Kanaän geheten, later Palestina genoemd, lagen op een bijzondere plaats in het zuidelijk deel van de Levant. Samen vormden zij een smalle strook, begrensd door de Middellandse Zee in het westen en de Syrische Woestijn in het oosten. Deze strook verbond het zuidelijk gelegen Egypte met Klein-Azië (het tegenwoordige Turkije) in het noorden en Syrië en Mesopotamië in het oosten. 'Mesopotamia' was de Griekse benaming voor het 'land tussen de rivieren' (*mesos* 'tussen', *potamos* 'rivier'), de Eufraat en de Tigris. In Klein-Azië bevonden zich verschillende rijken die uitbreiding zochten naar het zuiden, doch nooit hun macht konden uitstrekken over Palestina. Maar Egypte en verschillende Mesopotamische rijken slaagden er beurtelings wel in Palestina in hun invloedssfeer te krijgen. Steeds weer trokken hun legers en handelaars doorheen het land.

Palestina bestaat uit vier stroken die van noord naar zuid lopen; van west naar oost zijn dat: de kustvlakte – waarvan de noordelijke helft de Saronvlakte heet –, dan het Samaritaans en Judees Bergland – met noordelijk daarvan het Galilees heuvelland –, vervolgens de Jordaanvallei en ten oosten daarvan een plateau. Verder oostwaarts ligt de Syrische Woestijn die zich uitstrekt tot aan Mesopotamië. De Jordaanvallei, met daarin het Meer van Galilea en de Jordaan die uitmondt in de Dode Zee, is een

Kaart 2. Het Midden-Oosten 1700-1200

van de diepste slenken ter wereld (394 m onder de zeespiegel). Verder naar het zuiden toe ligt de brede Arabah vallei.

Wie vanuit Egypte naar de noordelijk gelegen steden Akko of Tyrus wilde reizen, zag zijn weg geblokkeerd door de berg Karmel, zowat 500 m hoog. De weg boog naar rechts af om bij de stad Megiddo uit te komen, een strategische plaats in de Vlakte van Jizreël. Van daar kon men ook naar het noordoosten, naar Damascus reizen, al kon je daar ook komen via een karavaanroute over het oostelijk plateau, de Overjordaanse hoogvlakte (Kaart 1).

Veel waterbronnen zijn er niet in Palestina. De bronnen van de Jordaan liggen op de berg Hermon, en stromen zuidwaarts naar de Dode Zee. Vanuit het Judees bergland stromen enkele rivieren maar vooral wadi's (met enkel water als het regent) naar het westen in zee en naar het oosten in de Jordaan, dat ook nog water ontvangt vanuit het oostelijk plateau. Op verschillende plaatsen zijn bronnen, die in de Negev en de Arabah voor kleine oases zorgen. Ook waterputten werden gegraven. Herfst en winter zijn de regenseizoenen. Soms is er in de vroege lente een 'late regen'. Maar de zomers zijn droog.

GESCHIEDENIS VAN ISRAËL EN JUDA

Om de geschiedenis van de twee kleine staatjes Israël en Juda te begrijpen, is het eerst nodig na te gaan waar de wortels ervan liggen. Deze beide kleine koninkrijken zijn ontstaan in de 12^e eeuw v.Chr. Maar hoe was het mogelijk dat die zo plots ontstonden? Vóór die 12^e eeuw hadden enkele catastrofes voor een heel nieuwe politieke wereld gezorgd; een wereld waarin plots ruimte kwam voor volkjes die nu hun eigen land konden vormgeven.

Donkere tijden

Hij die niet stierf in de strijd, zal sterven door een epidemie,
Hij die niet stierf in een epidemie, de vijand zal hem beroven,
Hij die niet door de vijand werd beroofd, de dief zal hem afranselen,
Hij die niet door de dief werd afgeranseld, het wapen van de koning zal hem treffen,
Hij die niet door het wapen van de koning werd getroffen, de prins zal hem doden,
Hij die niet door de prins werd gedood, de stormgod zal hem wegspoelen,
Hij die niet door de stormgod werd weggespoeld, de zonnegod zal hem wegvoeren.⁴

Zo beschrijft het Erra epos uit de 8^e eeuw v.Chr. hoe Erra, god der plagen, enkele eeuwen daarvoor lelijk had huisgehouden in de mensenwereld. Waarschijnlijk gaat het over de ontwrichtende omwentelingen van de 12^e eeuw. De wereld na de 12^e eeuw was niet dezelfde als die ervoor; schokkende gebeurtenissen hadden alles onherroepelijk veranderd. Vreemde krijgers uit het westen – niemand wist goed wie zij waren – hadden de kustlanden van Azië overspoeld, zij lieten een spoor na van dood, verderf en vernietiging. Tot in Mesopotamië zou men de ontwrichtende gevolgen hiervan ondergaan.⁵

Hoe zag de wereld eruit vóór die tijd? Laten we beginnen met Egypte, het Egypte van het ‘Nieuwe Rijk’ (1550-1069). Dat Nieuwe

---

4 In: M. Van De Mierop, *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*, Malden/Oxford 2004, 199.

5 E.H. Cline, *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*, Oxford 2014.

Rijk ving aan met het verslaan van de Hyksos, een west-Semitisch, Kanaänitisch volk dat zich – weliswaar door vreedzame infiltratie – in de Nijldelta had genesteld maar daar in een paar eeuwen tijd (1720-1570) veel te veel macht had verworven naar de smaak van de autochtone Egyptenaren. Egyptische farao's die in het zuiden vanuit Thebe regeerden, wisten dat de Hyksos een manifestatie waren van chaosmachten, en farao Ahmose slaagde erin de goddelijke orde in het Rijk te herstellen door de Hyksos te verdrijven naar Kanaän. Deze farao, en zijn zoon en opvolger Amenhotep III, breidden hun rijk ook uit naar het zuiden, waar Nubische koningen zo brutaal waren geweest hun koninkrijk Kusj op Egyptische bodem te vestigen. Naar het noorden veroverde Egypte de Levant tot aan de rivier Orontes, waar een ander rijk begon: Mittani, een land waar 90 procent Hurrieten geregeerd werden door 10 procent Mittaniërs. De grip van Egypte op het zuidelijk deel van de Levant was stevig. Zonen van notabelen werden verplicht naar Egypte gestuurd voor acculturatie, zodat ze teruggekeerd naar hun stadstaten de Egyptische macht daar konden versterken. Veel diplomatieke correspondentie van toen werd bewaard in de Amarna brieven. Deze vierhonderd Amarna brieven zijn een verzameling van vooral diplomatieke correspondentie uit het midden van de 14^e eeuw, aangetroffen in Egypte, op kleitabletten in Akkadisch spijkerschrift geschreven (een Semitische taal die toen de diplomatieke *lingua franca* was). Het betreft de briefwisseling tussen enkele grote staatshoofden – van farao's met koningen van Cyprus, Hatti, Babylonië en Assyrië, maar vooral ook tussen de koningen van de Kanaänitische en Syrische stadstaten en de Egyptische farao (Kaart 2).

Egypte in het zuiden, Mittani in het noorden, oefenden elk invloed uit op de Levant dat ze vanuit het zuiden of noorden hadden ingepalmd. Maar in het noorden zouden de zaken veranderen. De Hethieten vormden een politieke macht in centraal Klein-Azië van de 17^e tot de 12^e eeuw. In 1370 namen zij het koninkrijk Mittani in en verwoestten het. Daarop waagden ze zich verder zuidwaarts, in Syrië-Palestina, dat binnen de Egyptische invloedssfeer lag. Er zou een aantal oorlogen van komen, bekend is de slag om Qadesj aan de Orontes (1274). Egyptenaren en Hethieten zouden beiden de overwinning claimen, maar eigenlijk was er geen duidelijke overwinnaar. Men tekende een vredesverdrag en sprak al van een 'eeuwige vriendschap'. In ieder geval zouden Egypte en het Hethitische rijk 'Hatti' nog samen strijd voeren tegen het Assyrische rijk dat naar het westen uitbreiding zocht. Dan was er nog het Griekstalige Mycene, wiens militaire

macht vooral maritiem was. Mycene bestond uit een verzameling verschillende gebieden die veel handeldreven met Egypte en Hatti. De Peloponnesos (met de stad Mycene) en Cyprus waren belangrijke centra van de Myceense wereld.

Hoe stond het ondertussen in Palestina? In de 13^e eeuw stonden de verschillende kleine koninkrijkes in Palestina onder Egyptisch gezag. Het waren vazalstaten die jaarlijks een flinke belasting aan Egypte betaalden. Een klein regiment Egyptische soldaten kwam jaarlijks de gelden ophalen op een rondreis langs de Palestijnse koningen. Deze koninkrijkes bestonden uit niet veel meer dan een ommuurde hoofdstad met wat omringend land. In de hoofdstad was het koninklijk paleis gevestigd. Dat was behalve de woning van de koning en zijn familie ook het administratieve centrum waar men archieven bewaarde en waar in opslagplaatsen allerlei goederen bewaard werden. Een kleiner deel van de bevolking werkte op een of andere manier voor de koning, voor het paleis. Rond de koning verzamelde zich de bovenklasse. Dat waren zij die economische macht hadden of in het leger actief waren. De koninklijke paleizen herbergden ook de schrijfscholen waar schrijvers opgeleid werden. Men gebruikte het spijkerschrift, dat pas na een moeilijke en grondige studie beheerst werd. Voor het leger vervaardigde men bronzen wapens, strijd-wagens, en fokte men paarden. Er bevond zich in de stad ook een tempel, maar anders dan in de grote rijken als Egypte en Babylonië speelden tempels in Palestina maar een marginale rol. Tempelgebouwen waren eerder bescheiden. Er bestond een levendige handel met Egypte, Mitani of later Hatti, Babylonië en Assyrië. Palestina lag aan de belangrijke handelsroutes tussen deze gebieden.

De meeste mensen, zo'n 80 procent, leefden op het land, in kleine dorpen. Zij bewerkten hun akkers en hoedden schapen en geiten. Een dorp was niet groot, het bestond doorgaans uit zo'n 25 kerngezinnen die meestal familiebanden met elkaar hadden. Vandaar dat een dorp tegelijk ook een clan was. Mensen van andere dorpen ontmoette men op 'heilige plaatsen', bij het graf van een voorvader, of bij een oude eik, het waren plaatsen waar aan de goden offers gebracht werden. We herkennen dat bij Abraham: "Toen brak Abram op en ging wonen bij de eiken van Mamre, bij Hebron. Daar bouwde hij een altaar voor de HEER."⁶ In de zuidelijke en oostelijke steppen, aan de rand van de woestijn, zwierven nomaden. Men vond deze lieden doorgaans gevaarlijk, men ging ze lie-

---

6 Gen. 13:18. Zie ook Gen. 14:13; 18:1; 23:19.

ver uit de weg, de koningen van de verschillende Palestijnse staatjes had geen zeggenschap over hen.

In die late bronstijd (1550-1200) namen in die koninkrijkjes de sociale spanningen toe, vooral doordat de plattelandsbevolking verarmde en de aristocratie erop stond dat leningen terugbetaald werden, door het verrichten van herendiensten of desnoods door zichzelf als slaaf te verkopen. Menigeen koos ervoor te vluchten uit deze miserabele situatie. Eerst naar naburige staten, tot die overeenkwamen gevangengenomen vluchtelingen uit te ruilen. Toen zochten vluchtelingen de onherbergzame streken op, het bergland, de steppen. Deze vluchtelingen, die men trouwens ook elders in het Midden-Oosten vond, organiseerden zich in groepen, die gewapend door het land zwierven. Men noemde ze *Habiru* (of *Apiru*), een term die verwant is aan *ibri*, ‘Hebreeër’. Het woord *Habiru* ging op den duur niet langer ‘vluchteling’ betekenen doch ‘weteloze’. Stedelingen beschreven hen als rovers en moordenaars. In de Amarna brieven vinden we talrijke beschuldigingen tegen de soms gewelddadige activiteiten van deze *Habiru*. We lezen bijvoorbeeld een bede om hulp, gericht aan een farao:

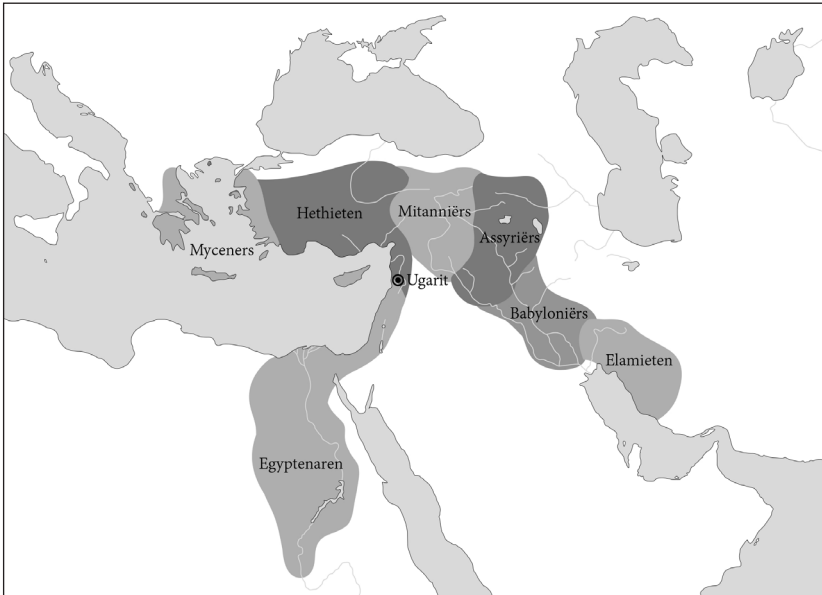
Moge de koning, mijn heer, de Zon van de hemel, dit land gedenken.
Aangezien de *Habiru* sterker zijn dan wij, moge de koning, mijn heer, mij zijn hulp betonen en moge de koning, mijn heer, mij verlossen van de *Habiru*, zodat de *Habiru* ons niet vernietigen.⁷

Het waren dus wat onrustige tijden, maar er zouden nog veel zorgwekkender tijden aanbreken. In de 13^e en 12^e eeuw zorgden klimaatwijzigingen ervoor dat de regen uitbleef zodat hele streken verdroogden; Midden-Assyrische archieven uit de 13^e eeuw getuigen van zeer magere oogsten in Noord-Mesopotamië, in Afrika had de woestijn zich al langzaam maar onherroepelijk uitgebreid.⁸ Een reeks aardbevingen vervulde de catastrofes. Dat leidde tot heel wat migratiegolven, grote groepen mensen – soldaten vaak met hun families – zochten vruchtbaarder gebieden op om te overleven. Libische stammen trokken gewapend de

---

7 Amarna brieven, BM 29832. copy: BB 49. https://archive.org/stream/The-AmarnaLetters/The%20Amarna%20Letters_djvu.txt

8 Een kritische evaluatie van klimaatwijzigingen als oorzaak van instorting samenlevingen: B. Düring, ‘Ondergang door klimaatverandering?’, in: *Phoenix* 69,1 (2023), 28-39.

Kaart 3. Het Midden-Oosten politiek – vóór 1200

Nijlvallei en de Nijldelta binnen op zoek naar water en weidegronden. In Klein-Azië had men te lijden onder een jarenlange droogte die voor een ernstige hongersnood zorgde; volgens Hethitische (van Hatti) en Ugarietische teksten werd er graan geïmporteerd uit Syrië en Egypte. Ook de zuidelijke Balkan had te lijden onder droogte, zodat de ‘Zeevolken’ – migranten die vooral over zee uit het westen kwamen – in steeds nieuwe golven hun heil zochten aan de oostkust van de Middellandse Zee en de Nijldelta. Zij kwamen mogelijk uit Italië, Sicilië, Sardinië, de Egeïsche Eilanden, het westen van Klein-Azië, Cyprus. Het waren turbulente en gevaarlijke tijden, mensen waren ongerust, raakten in paniek, zoals een tekst uit Ugarit getuigt. Ugarit was destijds een kosmopolitische stad, een vazalstaatje van Hatti in het noorden van de Levant. In die tekst richt de koning van Ugarit zich tot de koning van Alasjia (Cyprus):

Aan de koning van Alasjia mijn vader, spreek: zo spreekt de koning van Ugarit, jouw zoon: Aan de voeten van mijn vader val ik neer. Vrede aan mijn vader! Vrede aan jouw huizen, jouw vrouwen, jouw soldaten, aan ieder die bij de koning van Alasjia is, mijn vader, overvloedige, overvloedige vrede! Mijn vader, zie, boten van de vijand zijn gekomen: mijn steden heeft hij met vuur in brand gestoken en ze hebben nogal onaange-

Figuur 1. Raämses III tegen de Zeevolken

name zaken gedaan in het land. Mijn vader weet niet dat al mijn soldaten [...] in het Hethitische land verblijven, en dat al mijn boten in Lycisch land zijn. Tot op heden hebben ze me niet opnieuw bereikt, en het land is op zichzelf aangewezen. Moge mijn vader dit weten! Welnu: zeven boten van de vijand hebben me bereikt, en ze hebben ons heel wat kwaad aangedaan. Welnu: indien er andere boten van de vijand zijn, informeer me erover, hoe dan ook, zodat ik het weet!⁹

Die bezorgdheid was niet overdreven; zowel Ugarit als Alasjia werd volledig verwoest. Een andere brief uit Ugarit meldt:

Toen uw boodschap aankwam, was het leger vernederd en de stad geplunderd. Ons voedsel op de dorsvloer werd verbrand, en de wijngaarden werden ook vernietigd. Onze stad is geplunderd. Moge je het weten! Moge je het weten!¹⁰

Maar ook andere koninkrijken in Klein-Azië, Syrië en Palestina werden weggevaagd, verlaten, en eeuwenlang zouden vele plaatsen desolaat blijven, ze werden niet meer heropgebouwd. Het Hethitische koninkrijk in Klein-Azië stortte geheel in en verdween van de kaart, zijn hoofdstad Hattusa lag in puin. De Myceense wereld viel uit elkaar en haar luister-

9 R.S. 20.238. D. Van Acker, *De vernietiging van Ugarit en haar bondgenoten, wie liet wie in de steek?* Leuven 2011-2012, 25.

10 RS 19.011 in: Cline, 1177 B.C., 151.

rijke steden werden verwoest. Een Egyptische tekst uit de tijd van Raämses III (r. 1194-1163) vertelt over de opmars van die Zeevolken:

Wat betreft de vreemde landen, zij smeedden een complot op hun eilanden. Ineens waren alle landen in beweging en verspreid in chaos. Geen enkel land kon standhouden tegen hun wapens. [...] De bevolking werd beroofd en het land was alsof het nooit bestaan had. Ze trokken verder naar Egypte. [...] Hun bondgenootschap bestond uit de Peleset, Tjeker, Sjekelesj, Denoe(n) en Wesjesj.¹¹

Egypte plooidde zich terug op zijn kernland langs de Nijl en moest toestaan dat groepen Libiërs zich in de Delta vestigden. Een hele reeks farao's, die allen naar de naam Raämses luisterden, boetten steeds meer macht in. Pas met de van Libische afkomst farao Sjesjonq, die de tweeëntwintigste dynastie stichtte (945 v.Chr.), zou Egypte weer macht herwinnen. In Palestina, dat lang Egypte had toebehoord, werden de steden Akko, Askelon, Ekron en Megiddo tot puin herleid, evenals de meer inlands gelegen steden Hasor, Betel, Bet-Semes en Lachis. Steden die bleven bestaan, verarmden. In het oosten bleven rijken als Assyrië, Babylonië en Elam als vanouds oorlog tegen elkaar voeren, maar ze verloren invloed in hun randgebieden. Seminomadische Arameeërs (Kaart 4) kregen steeds meer macht in de regio, eerst in Noord-Syrië, later ook in Assyrisch en Babylonisch gebied waar zij verschillende steden innamen. Een gevolg daarvan was dat het Aramees door steeds meer mensen als omgangstaal zou geadopteerd worden. In Babylonië had men te lijden onder veelvuldige aanvallen van de Elamieten uit zuidwest Iran. De Elamieten wisten waarschijnlijk dat er in deze roerige tijden niemand Babel te hulp zou komen. In de uitgestrekte vlakten van Mesopotamië slibden irrigatiekanalen dicht, heel wat boeren kozen voor een seminomadisch bestaan. De verbindingen en contacten tussen de grote rijken vielen grotendeels weg, diplomatieke netwerken verdwenen. Egypte was nu afgesneden van de oostelijke rijken, wier handelswegen naar de Middellandse Zee ontoegankelijk waren geworden. Deze ontluisterende gebeurtenissen zouden ongeveer een eeuw aanhouden, tot in de 12^e eeuw v.Chr.¹²

Zo verdween een wereld die iedereen vertrouwd was geweest. Kli-

---

11 In: M. Reynders, *Exodus: De impact van een Bijbelse migratie*, Gorredijk 2022, 84-85.

12 Meer details in: Cline, 1177 B.C., 102-138.

maatwijzigingen en Zeevolken, maar ook interne opstanden, het instorten van de internationale handel, gingen gepaard met enkele andere zaken die onderzoekers tegenwoordig aanvoeren voor het verdwijnen van de bekende wereld: het instorten van centrale administratieve organisaties en gecentraliseerde economieën, het verdwijnen van de traditionele elite, een verschuiving in nederzettingen en bevolkingsafname. Men schat dat de bevolking van Kanaän in die tijd halveerde; van honderdveertigduizend tot een kleine zeventigduizend mensen.¹³

In het zuiden van Palestina hadden zich de Filistijnen gevestigd, die hoorden tot de Zeevolken, zij waren vermoedelijk van Egeïsche afkomst. De naam 'Palestina' treffen we voor het eerst aan in Assyrische bronnen uit de 8^e eeuw v.Chr. en verwijst naar de *Pelistim*, Filistijnen. Zij zouden vijf steden bezetten: Gaza, Askelon, Asdod, Gat en Ekron. Zij namen culturele elementen over van de Kanaänieten, evenals enkele van hun goden: Dagon, Astarte en Baäl. Ten noorden van het Filistijnse gebied bevonden zich de Fenicische steden als Tyrus, Biblos, Sidon en Akko. Die hadden wel sterk geleden onder de aanvallen van de Zeevolken, maar werden heropgebouwd. Zij werden welvarend door handel over zee. In Syrië vormden de steden Damascus, Hamat en Aleppo een confederatie; zij werden Arameeërs genoemd.¹⁴ Voor het binnenland van Palestina betekende heel deze catastrofale omwenteling ondertussen wel dat het voor het eerst sinds 500 jaar vrij werd van buitenlandse bevoogding. In het machtsvacuüm dat Egypte in Palestina liet, ontstonden nieuwe rijkjes: Ammon, Edom, Moab en ook Israël en Juda. Er ontstonden ook kleinere stadstaten zoals Megiddo, Sichem, Gezer. Een Egyptische gedenksteen uit 1230 vermeldt voor het eerst de naam 'Israël'; de zogenaamde Israël-stèle of Merenptah-stèle (afbeelding 1). Anders dan de andere daarop vernoemde plaatsen is 'Israël' hier geen gebied maar een volk; misschien werd er een seminomadische groep mee aangeduid. De benaming 'Juda' zien we voor het eerst opduiken in de 8e eeuw v.Chr. in de annalen van Tiglatpileser III.¹⁵

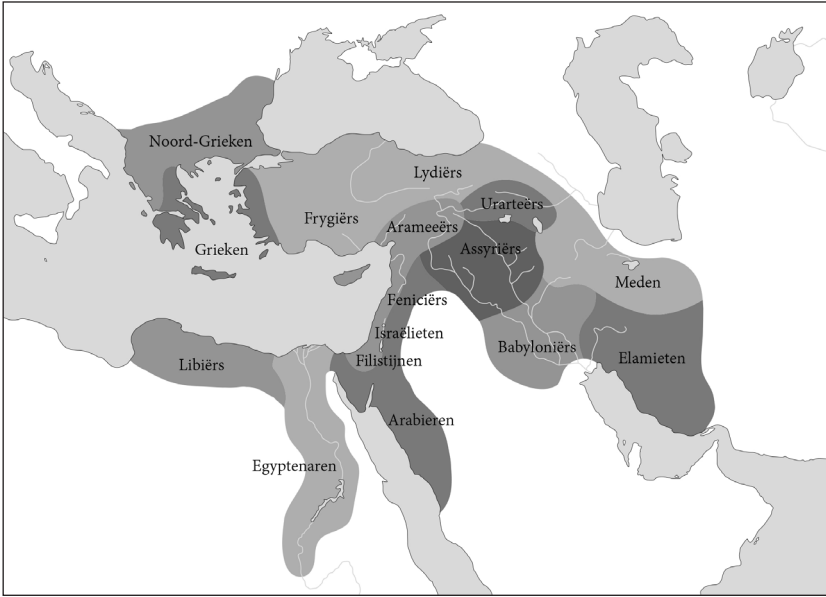
Wat mensen verontrustte, was dat oorlogsvoering veranderde. De vijandige volken gebruikten wapens die veel harder, sterker waren, niet uit brons maar uit ijzer gesmeed. Ook strijdwapens werden met ijzerbeslag

---

13 Cline, *1177 B.C.*, 161. Reynders, *Exodus*, 86.

14 Reynders, *Exodus*, 87.

15 Reynders, *Exodus*, 21-22, 77-80, 87.

Kaart 4. Het Midden-Oosten politiek – na 1200

verstevigd. In het boek *Rechters* lezen we dat Juda zich meester maakte van het bergland, maar niet van de laagvlakte, want daar hadden de bewoners ijzeren strijdwagens.¹⁶ Behalve voor de strijdwagens werden paarden nu ook gebruikt om zelf te berijden; dat gaf een enorme snelheid en wendbaarheid, waar de trage legers van de oude rijken geen goed antwoord op hadden. IJzererts was overal te vinden, in tegenstelling tot koper en tin (brons is een legering van koper en tin), en nu kon in principe elke kleine mogendheid zich sterker gaan bewapenen, niet alleen de grote rijken. Men kan spreken van een democratisering van de oorlogsvoering.¹⁷

In ieder geval, heel het politieke systeem uit het bronzen tijdperk – met vazalstaten die onder het gezag van grote rijken stonden – klapte ineen onder de aanvallen van al die vreemde volken. In de Levant verdwenen koninklijke paleizen met hun koningen, samen met de schrijfscholen verdween het spijkerschrift. Alleen kleinere dorpen bleven over.

¹⁶ Re. 1:19.

¹⁷ J.Lendering, *Vergeeten erfenis: Oosterse wortels van de westerse cultuur*, Amsterdam 2009, 168.

Het ontstaan van Israël en Juda

Het reconstrueren van de vroege geschiedenis van Israël is een lastige puzzel. Er bestaan drie scholen. Een eerste school is die van William Foxwell Albright (1891-1971), Amerikaans archeoloog en bijbelonderzoeker. Die baseerde zich nogal op de beschrijving van de landinname in het boek Jozua. Daarin wordt verteld hoe Jozua, na de dood van Mozes, het land Kanaän in één grote veroveringstocht innam, van zuid naar noord. De ene stad na de andere werd met de ban geslagen. Een probleem met deze visie is dat er geen archeologische bewijzen voor zijn. Er werden nauwelijks steden of dorpen gevonden die rond 1200 verwoest zouden zijn, zeker Jericho en Ai vertonen geen sporen van vernietiging in die tijd. De steden Megiddo en Lachis werden pas een eeuw later, in 1130, verwoest. Een andere school wordt vertegenwoordigd door de Duitse onderzoekers Albrecht Alt (1883-1956), protestants theoloog en professor, en Martin Noth (1902-1968), gespecialiseerd in het pre-exilische Jodendom. Dezen keken meer naar het boek Rechters. Volgens Rechters streden verschillende Israëlitische groepen op verschillende plaatsen, er wordt een veel verwarrender beeld geschetst. Alt sprak daarbij ook van een vreedzame infiltratie van Israëlieten, die nomadische herders waren tot zij zich in het begin van de ijzertijd gingen vestigen in het slechts dunbevolkte bergland van Palestina. Het was een langzaam proces. Bossen werden gerooid en men begon aan landbouw en veeteelt te doen. Pas in een latere tijd, toen de Israëlieten meer ruimte nodig hadden, ontstonden conflicten met de Kanaänitische bevolking. Een probleem is dat er toch een aantal steden verwoest werd, wat moeilijk te rijmen valt met een vreedzame infiltratie. Een derde benadering boden de Amerikaanse wetenschappers George Mendenhall (1916-2016), bijbelonderzoeker, en Norman Gottwald (1926-2022), onderzoeker Oude Testament, die hadden het over een boerenrevolutie. Noch Jozua, noch Rechters bood volgens hen een adequate geschiedschrijving. De Israëlieten vormden een randgroep van de Kanaänieten, verarmd en toch zwaar belast, die in opstand kwam. Zij ontvluchtten de kuststeden om zich te vestigen in het centrale bergland. Ook adopteerden zij de god Jahwe, die op termijn de Kanaänitische goden zou verdringen. Deze zienswijze verklaart in ieder geval de opvallende overeenkomsten tussen Israëlieten en Kanaänieten in cultuur en begrafenisgebruiken. Tegenwoordig is er een heel nieuwe visie gevormd over het ontstaan van Israël, die we hieronder wat uitvoeriger zullen beschrijven. Daarbij schetsen we

de geschiedenis van Israël en Juda slechts in grote lijnen, een meer gedetailleerde beschrijving vindt men elders.¹⁸

***

Dit zegt God, de HEER, tegen haar [Jeruzalem]: Van oorsprong ben je een Kanaänitische, je werd geboren uit een Amoritische vader en een Hethitische moeder.¹⁹

Waarschijnlijk wilde Ezechiël, die hier namens God spreekt, Israël met deze woorden bekritisieren. Maar onderzoekers tegenwoordig zullen Ezechiël gewoon gelijk geven. Zij stellen dat Israël niet als volk geïmmigreerd is in Kanaän – vanuit Egypte, zoals de Bijbel vertelt – maar ontstaan is binnen Kanaän zelf, in de late bronstijd (1550-1200). In het Bijbels relaas zijn de ‘Kanaänieten’ geworden tot een tegen-beeld van Israël. Zoals de Kanaänieten waren, zo waren de Israëlieten niet! Zeker niet op religieus vlak. Nu was de ‘ander’ wel vaker een constructie om zichzelf te onderscheiden, een eigen identiteit te ontwikkelen. Egyptenaren keken neer op de Perzen, de Grieken vonden alle niet-Grieken barbaren, de Grieken en Romeinen vonden Syriërs maar rare jongens. En Israëlieten verachtten de religie van de Kanaänieten. Maar dat is een *verhaal*. In werkelijkheid was de oorspronkelijke religie van Israël een Kanaänitische of west-Semitische religie, al vertoonde het eigen kenmerken, niet anders dan de religies van de omringende volkjes: Ammon, Moab, Edom en Aram. Dat betekent dat de religie van Israël aanvankelijk polytheïstisch was. Alleen, en dat is het bijzondere, heeft Israël een ontwikkeling gekend naar monotheïsme. We komen daarop terug in een later hoofdstuk.²⁰

Na de instorting van hele samenlevingen in de 12^e eeuw zouden in

---

18 Een boek dat zo dicht mogelijk bij het Bijbelse verhaal blijft is: H. Jagersma, *Geschiedenis van Israël in het oudtestamentische tijdvak*, Kampen 1984. De nieuwere visies treft men aan in o.a. M. Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, London/Oakville 2007, en I. Finkelstein & N.A. Silberman, *De bijbel als mythe: Opgravingen vertellen een ander verhaal*, Den Haag 2007, die erg steunt op archeologische vondsten.

19 Ez. 16:3

20 H. Niehr, “Israelite” religion and “Canaanite” religion, in: F. Stavrakopoulou & J. Barton (eds.), *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York 2010, 23-36, i.h.b. 24-28. Zie hoofdstuk 6.

Palestina de politieke en socio-economische structuren uit de late bronstijd toch overleven in de vruchtbare en dichtbevolkte kustvlakte, in de Vlakte van Jizreël en de Jordaanvallei. Dat is dus in zowat de helft van het Palestijnse land. Het Filistijnse vijfstedengebied ontwikkelde zich sterk tijdens de 12^e en 11^e eeuw, Filistijnen streefden er zelfs naar hun gebied uit te breiden over de hooglanden en de noordelijke kustvlakte tot aan de Karmel. In de Bijbel vinden we daar de sporen van: Jozua heeft het gebied van de Filistijnen niet veroverd. De Filistijnse en andere stadstaten waren de voortzetting van de kleine koninkrijken uit de late bronstijd. Zo'n staat bestond nog steeds uit een koninklijk paleis in de hoofdstad dat dienstdeed als administratief centrum, gericht op het innen van belastingen uit het omringende gebied, maar nu voor de eigen koning, niet voor Egypte. Toch, al was Egypte militair niet langer heer en meester in Palestina, het bleef wel zijn doorgang naar het noorden via de kustvlakte beschermen om hout uit de Libanon te halen, evenals de toegang tot kopermijnen in de Arabah ten zuiden van de Dode Zee. Er bleven dus Egyptische vestingplaatsen aanwezig langs de kust en zelfs in de Vlakte van Jizreël, zoals Megiddo en Bet-San (of: Beth Sean).

Er is vrij weinig bekend over het Midden-Oosten van voor de periode van 1100 tot 900, volgens de Bijbel de tijd van de Rechters en de eerste koningen van Israël. Er zijn uit die tijd weinig kleitabletten, omdat de economische en politieke neergang de nood aan bureaucratie erg had doen afnemen, evenals diplomatieke contacten en handel. Maar in de hooglanden van Juda en Samaria zouden nieuwe samenlevingsvormen ontstaan. Archeologen vonden heel wat sporen van nieuwe dorpen, die in het begin van de 12^e eeuw de heuveltoppen bezaaiden.²¹ Binnen een dorp, de kleinste leefeenheid, leefde de clan; verschillende dorpen bij elkaar in de buurt zagen zichzelf als 'broeders' binnen een grotere groep, een stam. Binnen de stam huwde men met elkaar, hield men voor elkaar het gastrecht in ere, verdedigde men elkaar gewapenderhand. Het bijzondere is dat men deze sociale relaties vormgaf in genealogieën. De naam van het dorp werd dan gezien als de naam van de voorvader, van wie alle inwoners afstamden. Namen van verschillende dorpen in een gebied werden gezien als namen van zonen of neven van de stamvader. De opgezette genealogieën waren kunstmatig; wel waren inwoners van

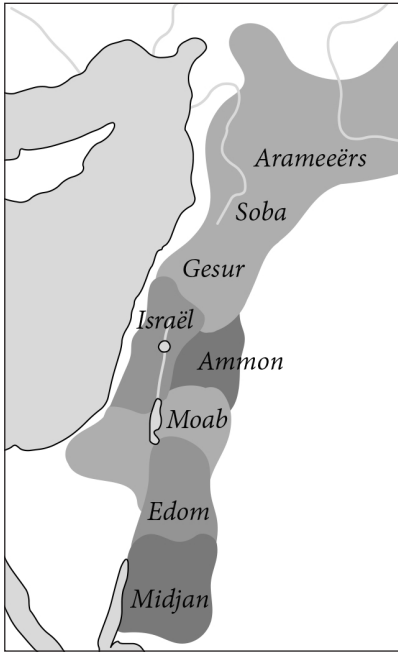
---

21 Een archeologische benadering bieden I. Finkelstein & N.A. Silberman, *De bijbel als mythe: Opgravingen vertellen een ander verhaal*, Den Haag 2007.

dorpen aan elkaar verwant, maar door huwelijken, niet door afstamming. Het geloof dat men van eenzelfde stamvader afstamde, gaf een sterke solidariteit. Als er in tijden van nood of oorlog leiders nodig waren, waren die eerder charismatisch dan erfelijk (zoals de Rechters). Maar toen deze leefgemeenschappen later belangrijker werden, zouden ze toch elementen overnemen van de stadstaten.

Daarnaast bleven nomaden rondtrekken in de randgebieden van Palestina: in de Negev waren dat de Amalekieten, en rond de Hijaz (ten zuiden van de Negev) en de zuidelijke randen van Transjordanië leefden de Midjanieten, volgens de Bijbel nakomelingen van Midjan, zoon van Abraham en Keturah. De rondzwervende Habiru werden waar mogelijk geïntegreerd. De nieuwe gemeenschappen, die in familie- en stamstructuren georganiseerd waren, hadden niet zo'n behoefte alles administratief bij te houden zoals men gewoon was in de stadstaten. Er was ook geen belastingsysteem dat een koningshuis moest onderhouden. Men vond er dus geen paleizen, tempels, voorraadschuren of andere openbare gebouwen, de dorpen waren ook niet versterkt.

Het wonen in nieuwe dorpen in de heuvellanden was mogelijk geworden door het rooien van bossen. Men legde terrassen aan die door nieuwe irrigatietechnieken bevoeid werden. Daardoor kon Israël eigen graanoogsten genereren, los van Kanaänieten in de vlakten. Dat zou van primordiaal belang worden in de groei naar onafhankelijkheid. In Jozua lezen we: "U bent zo talrijk en zo sterk, dat u uw leefgebied makkelijk kunt uitbreiden. U hebt toch bergen? En die bergen hebben toch bossen? Rooi die dan eerst! Dan krijgt u ook de uitlopers van het gebergte." De nieuwe dorpen in het ontboste heuvelland en bergland van Palestina noemen onderzoekers proto-Israëlitisch. Dat betekent niet dat de bewoners zich als zodanig zagen, zij hadden nog geen etnisch bewustzijn als Israëlieten, maar zij vormden een stadium dat daaraan voorafging. Een historische reconstructie van welke stammen er in de vroege ijzertijd al waren, blijft moeilijk. Men vermoedt dat de stam Juda, dat later onder David een koninkrijk werd, al vroeg bestond. Ook Benjamin, Efraïm en Manasse kunnen oude stammen zijn geweest, al is het zelfbewustzijn een stam te zijn misschien pas ontstaan onder het koningschap van Saul (het is vaak pas als een gebied 'georganiseerd' wordt dat een zelfbewustzijn als volk groeit). Dat sluit niet uit dat sommige van die stammen al gezamenlijk de strijd konden opnemen tegen gemeenschappelijke vijanden. Het oud geachte Lied van Debora (1100 v.Chr.) heeft het over de stammen van Benjamin, Zebulon, Issachar, Naftali, die samen strijden.

Kaart 5. Situatie rond 1200

Stammen als Simeon en Levi zijn allicht latere constructies. De stam Simeon verdwijnt al vlug uit beeld, en hun grondgebied komt gedeeltelijk overeen met dat van Juda. Ook Levi, dat nooit grondgebied gehad heeft, moet een latere constructie zijn.²²

En de uittocht van Israël uit Egypte? Volgens de meeste egyptologen ontbreekt elk bewijs of zelfs aanwijzing voor een grootschalige uittocht van een volk uit Egypte in de 12^e eeuw. Nergens in Egyptische bronnen worden de volgens de Bijbel nochtans belangrijke figuren als Jozef (onderkoning!) of Mozes (prins!) vermeld. Wel wordt uitvoerig verslag gedaan van de west-Semitische Hyksos, maar die werden al in de 15^e eeuw verjaagd. Natuurlijk zijn er wel linken tussen Egypte en Israël, maar dat is omdat Palestina eeuwenlang onderhorig was aan Egypte. We komen hierop terug.²³

Tegelijk met het ontstaan van proto-Israëlitische gemeenschappen ontstonden ook andere gelijksoortige samenlevingen in het vacuüm dat Egypte had gelaten. Ook dat waren agro-pastorale gemeenschappen, gebaseerd op stamverband, waarbij men zich zag als nakomelingen van een stamvader, bevestigd door fictionele genealogieën (in Genesis 36 vinden we die van Edom). In Syrië ontstonden plaatsen met namen als Bit Zamani, Bit Bakhyani, waarbij 'Bit' staat voor 'huis van'. Zo werd ook Juda 'huis van David' genoemd en Israël 'huis van Omri'. Enkele stamverbanden groeiden uit tot een zestal vrij sterke staten: Ammon, Moab, Edom, Amalek, Midjan en Aramese entiteiten zoals Gesur en Soba. Deze staten (of gemeenschappen) bestreden elkaar en beroofden elkaar.

Tegelijk met het ontstaan van proto-Israëlitische gemeenschappen ontstonden ook andere gelijksoortige samenlevingen in het vacuüm dat Egypte had gelaten. Ook dat waren agro-pastorale gemeenschappen, gebaseerd op stamverband, waarbij men zich zag als nakomelingen van een stamvader, bevestigd door fictionele genealogieën (in Genesis 36 vinden we die van Edom). In Syrië ontstonden plaatsen met namen als Bit Zamani, Bit Bakhyani, waarbij 'Bit' staat voor 'huis van'. Zo werd ook Juda 'huis van David' genoemd en Israël 'huis van Omri'. Enkele stamverbanden groeiden uit tot een zestal vrij sterke staten: Ammon, Moab, Edom, Amalek, Midjan en Aramese entiteiten zoals Gesur en Soba. Deze staten (of gemeenschappen) bestreden elkaar en beroofden elkaar.

22 Bossen rooien: Joz. 17:17-18. Lied van Debora: Re. 5. Simeon: Joz. 19:9.

23 Paragraaf 'De exodusverhalen' in dit hoofdstuk.

In Rechters vinden we daar nog herinneringen aan.²⁴ In het Israëlitisch-Judees gebied waren twee steden belangrijk: Sichem en Jeruzalem. Deze steden verwierven steeds meer land en zouden uitgroeien tot staten waarin stedelijke en tribale kenmerken samenkwamen, net zoals het geval was met Ammon, Moab en Edom. Israëlieten en Judeeërs leken in ongeveer alles op de inwoners van deze andere kleine staten: huizen, dorpen, kruiken. Eén ding was echter opmerkelijk: archeologen vonden in Israël en Juda geen botten van varkens. De eerste voedselwetten bestonden blijkbaar al.²⁵

De talen die in de streek gesproken werden, behoorden tot de Noordwest-Semitische familie, het Semitisch dat in de Levant gesproken werd. Het Ugaritisch, Ammonitisch, Moabitisch, Edomitisch, Fenicisch en Hebreeuws waren aan elkaar verwant. De noordelijke Israëlieten spraken een ietwat andere vorm van Hebreeuws dan de Judeeërs, dat ook bekend was als *Jehudit*.²⁶

De groei van Israël en Juda

De historicus Mario Liverani (1939-) geeft een gedetailleerde reconstructie van hoe de eerste Israëlitische en Judese stammen en koninkrijkes gegroeid kunnen zijn en waar we ze moeten lokaliseren. Dit doet hij op basis van archeologische vondsten en een kritische lezing van de Bijbeltekst.²⁷ Ik geef zijn bevindingen kort weer (Kaart 6). Het noorden, vanaf de kust via de Vlakte van Jizreël tot in de Jordaanvallei, kende een dicht netwerk van Kanaänitische stadstaten, met een Egyptische aanwezigheid, die later door een Filistijnse vervangen werd. Rond deze stadstaten leefden herdersgroepen: Manasse ten zuiden van Megiddo en Aser, Zebulon en Naftali ten noorden ervan. We attendeerden al op het Lied van Debora, dat men rond 1100 v.Chr. dateert, en dat een coalitie noemt van zes noordelijke stammen die samen strijden tegen enkele Kanaänitische stadsvorsten (vier stammen houden zich afzijdig). Deze coalitie wordt 'Israël' genoemd. Het moet om een strijd uit de 11^e eeuw gaan tegen de stadstaten.

De Israëlitische stadstaat Sichem in de centrale hooglanden krijgt vorm

---

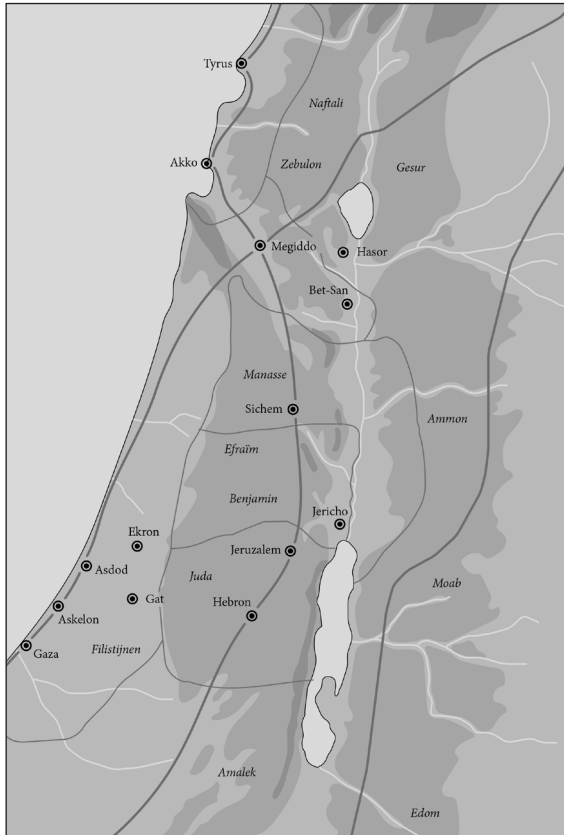
24 Re. 6:3-5.

25 Finkelstein & Silberman, *De bijbel als mythe*, 146-147

26 2 Kon. 18:26b; Jes. 36:11.

27 Ik volg hem daarin: Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, 86-101.

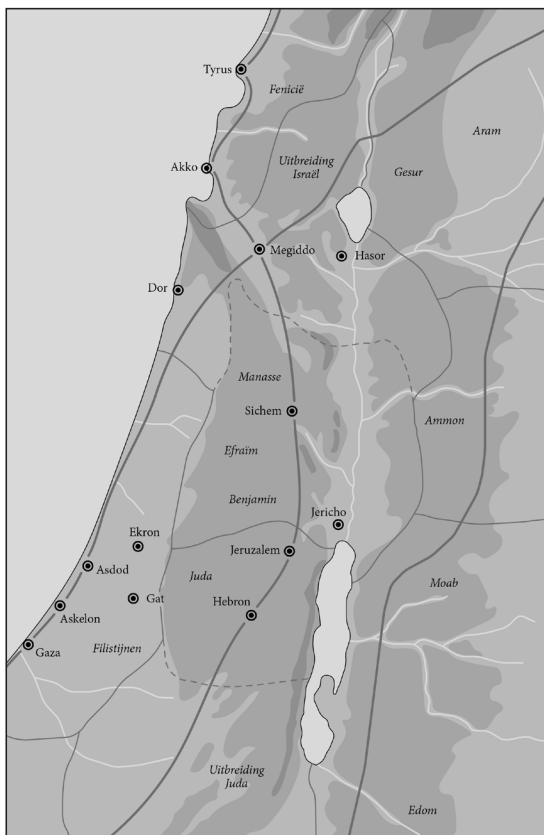

Kaart 6. Situatie Palestina rond 1000

onder leiding van Saul rond het jaar 1000. Het gaat dan om de gebieden van Efraïm en Benjamin. Saul is de charismatische leider (hij wordt vaker *nagid*, ‘chef’, dan koning genoemd). Van een fiscaal of administratief systeem is nog geen sprake. Ten noorden van zijn rijkje ligt Manasse, ten zuiden Juda, waarmee een zekere verwantschap bestaat. Die verwantschap is er niet met de oostelijke Ammonieten of met de westelijke Filistijnen. Terwijl het koninkrijk Efraïm-Benjamin vorm krijgt, groeit in het zuiden het koninkrijk Juda, waar koning David een belangrijke rol zal spelen. Na de dood van Saul en zijn nakomeling wordt David ook koning over Israël. Zijn rijk bestaat uit Juda, Efraïm en Benjamin. Hij neemt ook de tot dan toe onafhankelijke stadstaat Jeruzalem (Jebus) in en maakt het tot zijn hoofdstad. Dat betekent een begin van administratieve organisatie.

Veel verhalen over Davids opvolger, koning Salomo, zijn latere ver-

Kaart 7. Situatie Palestina 10e - 9e eeuw

fraaiingen, legenden: zijn encyclopedische kennis, zijn rijkdom (“in Jeruzalem was zilver even gewoon als steen”), zijn vrouwen (700 vrouwen en 300 bijvrouwen), het bezoek van de koningin van Seba, maar ook de omvang van zijn rijk: “Salomo had de heerschappij over alle koninkrijken tussen de Eufraat en het land van de Filistijnen, en tot aan de grens met Egypte,” vertelt het boek Koningen.²⁸ Dat is een gebied dat overeenkomt met de latere Perzische satrapie van Transeufratenië en moet wel een geretrojecteerd ideaalbeeld zijn. In de 10^e en 9^e eeuw was er in de regio geen enkel gebied dat zo uitgebreid was (Kaart 7).

²⁸ Zilver als steen: 1 Kon. 10:27. Kennis: 1 Kon. 5:9-12. Rijkdom: 10:14-28. Vrouwen: 11:3. Koningin van Seba: 10:1-13. Uitgestrekt rijk: 5:1.

Als we zoeken naar wat historisch het geval kan geweest zijn, komen onderzoekers uit op twee mogelijkheden. Het eerste is dat Salomo's koninkrijk niet groter was dan dat van David: Juda, Efraïm en Benjamin. Een andere mogelijkheid is dat Salomo zijn koninkrijk wist uit te breiden van de Negev tot Galilea. In het boek Koningen wordt een lijst gegeven van de twaalf districten van Salomo (waarin Juda niet genoemd wordt). "Zij moesten om beurten één maand per jaar in het levensonderhoud van de koning en zijn hofhouding voorzien.²⁹ Het hier beschreven gebied strekt zich uit vanaf Juda noordwaarts tot Hasor, en omvat in het oosten de Transjordanse gebieden. Maar dat benadert lang niet het boven geschetste gebied tussen de Eufraat en Egypte, en is mogelijk een meer accurate beschrijving van Salomo's rijk – al zou dat wel een verdubbeling betekenen van de omvang van Davids rijk. Ook hier is het goed mogelijk dat we te maken hebben met een latere projectie, en wel uit de 7^e eeuw, de tijd van koning Josia, een tijd waarin Juda zijn controle over de noordelijke gebieden uitstreekte en daar belasting hief. De paleizen en andere monumentale gebouwen die men in Megiddo en Hasor heeft opgegraven, stammen uit de tijd van de latere Omriden (zie verder) en kunnen niet aan Salomo worden toegeschreven. Zelfs de afmetingen die de Bijbel geeft van de tempel, door Salomo gebouwd, blijken te groot voor de beschikbare ruimte van het toen kleine Jeruzalem; ook dit is waarschijnlijk een projectie uit de Perzische tijd. Al met al blijkt Salomo's rijk eerder onbeduidend te zijn geweest. Wel zullen de kwaliteiten van een 'wijs en rechtvaardig' koning toen al aan Salomo toegeschreven zijn, we vinden dergelijke toekenningen ook bij andere Syrisch-Palestijnse koningen uit die tijd.

Israëlitische dynastieën

"Veertig jaar regeerde Salomo vanuit Jeruzalem over heel Israël, tot hij bij zijn voorouders te ruste ging. Hij werd begraven in de Davidsburcht, en zijn zoon Rechabeam volgde hem op.³⁰ Maar in het noordelijke Israël greep generaal Jerobeam de macht (r. 931-910), en Rechabeam (r. 931-913), uit de dynastie van David, bleef slechts koning over het zuidelijke Juda. Zo vertelt de Bijbel.

Wat echter waarschijnlijk gebeurde was dat Benjamin, dat dicht bij

---

29 1 Kon. 4:7-19, i.h.b. 7.

30 1 Kon. 11:42-43.

Jeruzalem lag (en de hoofdstad van Juda was), zich bij Juda aansloot, terwijl Efraïm zich bij Manasse voegde; die samen Israël heetten. In Israël volgden volgens de Bijbel enkele usurpatoren elkaar op, die steeds het vorige koningshuis uitmoordden. Een veldtocht van de Egyptische farao Sjesjonq (Sisak in de Bijbel) had als gevolg dat het gebied politiek in elkaar stuikte. Daarvan profiteerde Israël: er ontstond een eenheid met de noordelijke Galilese stammen Zebulon en Naftali. Wie ook profiteerde van de nieuwe politieke constellatie was Aram, dat nu een bedreiging ging vormen voor Israël. Belangrijke Israëlitische koningen waren Omri (die bij Sisak nog asiël genoten had) en zijn zoon en opvolger Achab (r. 874-853). Die laatste huwde met een prinses van Sidon, de in de Bijbel beruchte Izebel. Deze dynastie stond bekend als het ‘huis van Omri’, dat dertig jaar lang stabiliteit bracht. Ook het Aramese rijk (Damascus) en Hamat (aan de Orontes) versterkten hun positie. Aan de kust ontstond het verenigd koninkrijk van Tyrus en Sidon, en ten oosten van de Dode Zee lag het koninkrijk Moab. Omri (r. 885-874) bouwde een nieuwe hoofdstad Samaria. Dit was niet alleen een verblijf voor de koninklijke familie, het was ook weer een administratief centrum. Profeten van Jahwe waren niet erg ingenomen met deze koningen en oefenden scherpe kritiek op hen uit. Enkele oorlogen van Israël tegen Aram werden gewonnen, tot Achab dan toch in een strijd omkwam. Na Achab volgden nog enkele zonen hem op, onder wie Joram (r. 852-841), die strijd leverde tegen de Moabieten. Interessant is dat we van die oorlog niet alleen in de Bijbel een verslag hebben, maar dat we ook het standpunt van de Moabieten kennen, dankzij de befaamde Mesa-steen, een inscriptie van de Moabitische koning Mesa.³¹ Blijkbaar was Moab een tijdlang vazalstaat geweest van Israël en was het er schatplichtig aan: “Koning Mesa van Moab was schapenfokker. Hij moest aan de koning van Israël jaarlijks honderdduizend lammeren afstaan en honderdduizend ongeschoren rammen. Maar na de dood van Achab kwam de koning van Moab tegen de koning van Israël in opstand.”³² Deze Mesa-stèle (afbeelding 3) uit 840 v.Chr. is opgesteld in het Moabitisch, dat verwant is aan het Hebreeuws. Het

---

31 2 Kon. 3. Mesa-stèle: K.A.D. Smelik, *Neem een boekrol en schrijf: Tekst vondsten uit het oude Israël*, Zoetermeer 2006, 39-60. Uitbreider besproken in D. De Waele, *Godenschemering: De geschiedenis van ons geloof in God*, Utrecht 2023, 42-48.

32 2 Kon. 3:4-5. De chronologie klopt echter niet, zie daarvoor Smelik, *Neem een boekrol en schrijf*, 57-60.

gaat om een bouwinscriptie van een tempel waarin de grote daden van koning Mesa van Moab worden verheerlijkt. Enkele markante gedeeltes daarvan luiden:

Ik ben Mesa, de zoon van Kemos-Jatti, de koning van Moab, de Diboniet. [...]

Omri was koning van Israël en hij verdrukte Moab vele dagen, immers Kemos was vertoornd op zijn land. En zijn zoon volgde hem op en hij zei – ook hij: Ik wil Moab verdrukken! In mijn dagen zei hij zo, maar ik zag op hem neer en op zijn huis en Israël is te gronde, ja het is te gronde gegaan voor eeuwig! [ ]

En Kemos zei tot mij: Ga, neem Nebo op Israël! En ik ging in de nacht en ik streed er tegen van het aanbreken van de dageraad tot de middag en ik nam het en ik doodde alles ervan: zeventuizend mannen en vreemdelingen en vrouwen en vreemdelingen en dienstmaagden; immers, voor Aster Kemos had ik het met de ban geslagen. En vandaar nam ik de vaten van JHWH en ik sleept deze voor het aangezicht van Kemos.³³

Wat het godsgeloof betreft vallen de overeenkomsten met Israël op: als het eigen land verdrukt wordt, is dat een straf van de eigen godheid, en het is de godheid die oproept om de vijand met de ban te slaan – de *chèrèrèm*, wat betekent: al het veroverde in een offerhandeling voor de godheid vernietigen zonder buit voor zichzelf te houden. In het boek Jozua lezen we dat deze leider zowat alle steden van Kanaän met de ban sloeg, wat historisch niet hard te maken valt. Elders, zoals in Assyrië, werd de goden een dankoffer gebracht voor de overwinning. Uit alle veroverde schatten kregen zij hun ‘tienden’. Allerlei kostbaarheden maar ook krijsgeslagenen werden in een religieuze plechtigheid voor de goden vernietigd. In het Syrische Mari heeft men kleitabletten gevonden waarop sprake is van het ‘eten van de *asakkum* (taboe)’. Daarmee wordt geduid op het overtreden van een decreet volgens hetwelk oorlogsbuit was bestemd voor de godheid of de koning; de overtreder werd gestraft met de dood.³⁴

Wat de steen van Moab niet vermeldt, lezen we in het boek Koningen: koning Joram van Israël en koning Josafat van Juda trokken samen op

---

33 Tekstin: Smelik, *Neem een boekrol en schrijf*, 43

34 Zie uitgebreider De Waele, *Godenschemering*, 34-51.

tegen koning Mesa, die zo in het nauw kwam te zitten dat hij in zijn wanhoop iets verschrikkelijks deed: “Toen nam hij zijn oudste zoon, zijn troonopvolger, en offerde hem als brandoffer op de stadsmuur. Wat er dan gebeurde is niet duidelijk, maar op een of andere manier maakte dat een verpletterende indruk op de Israëlieten, zodat zij zich terugtrokken: “Daarop barstte er zo’n hevige toorn los tegen de Israëlieten dat ze het beleg opbraken en naar hun eigen land terugkeerden.³⁵ Een vreemde zaak; Israël behaalde niet de overwinning, maar droop af.³⁶

De dynastie van de Israëlitische koning Omri was een kleine halve eeuw aan de macht geweest (ca. 886-841). Daarna greep in Israël generaal Jehu de macht, die een nieuwe dynastie stichtte (r. 841-814). Hij begon alvast met Joram, koning van Israël, en Achazja, koning van Juda, te vermoorden. Volgens de Kanaänitische Tel Dan inscriptie (stèle uit de 9e eeuw) werden de twee koningen echter omgebracht door de Aramese vorst: “En ik doodde koningen [ ] aanbidders van duizenden wagens en duizenden ruiters [ ] Jehoram, de zoon van Achab, de koning van Israël, en ik heb gedood Achasjahu, de zoon van Jehoram, de koning van Huis Davids [...]”.³⁷ Het lijkt erop dat Jehu’s machtsgreep kaderde in een Aramese offensief, en dat Jehu zijn koningschap als vazal van Aram begon.³⁸ De Bijbel vertelt nog over Jehu’s kloeke daden dat hij koningin Izebel uit het raam liet werpen, “zodat haar bloed tegen de muur en tegen de paarden opspatte”. Jehu vertrapte vervolgens haar lichaam, dat achteraf niet meer gevonden werd, zodat de profetie van Elia in vervulling ging: “Het lijk van Izebel zal als een hoop mest op het land liggen, op de akkers van Jizreël, en niemand zal kunnen zeggen: ‘Dit was Izebel.’ Jehu roeide vervolgens het hele huis van Achab uit, samen met een menigte Baälpriesters. De zeventig zonen van Achab liet hij doden, hun hoofden werden in manden naar Jehu gebracht, die beval ze bij de ingang van de stadspoort op te stapelen. Hij ging vervolgens rustig door met het uitroeien van Achabs familie. Wat de Baälpriesters betreft liet hij weten: “Achab heeft Baäl maar matig vereerd; Jehu zal hem beter dienen. Zo lokte hij de priesters van Baäl om ze vervolgens tot de laatste man te doden. De auteur van de boeken Koningen kon dat wel waarderen: “De HEER zei tegen Jehu:

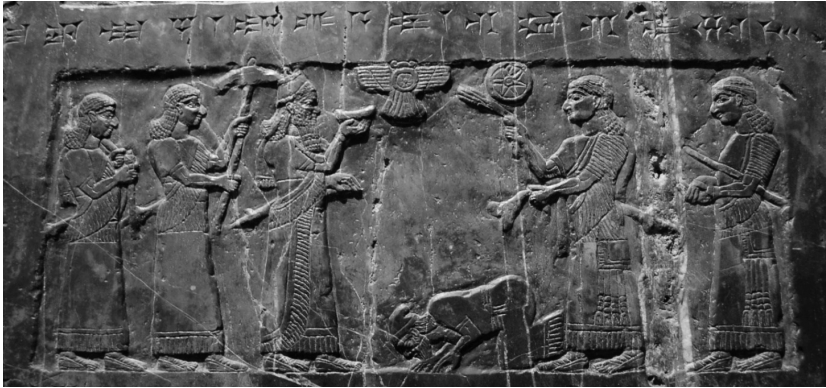
---

35 2 Kon. 3:27. Met de ban slaan door Israël: Joz. 6:17-18; 1 Kon. 20:42.

36 Zie uitgebreider hierover: K.A.D. Smelik, *Een tijd van oorlog, een tijd van vrede: Bezetting en bevrijding in de Bijbel*, Zoetermeer 2005, 119-124.

37 Smelik, *Neem een boekrol en schrijf*, 66.

38 Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, 114.

Figuur 2. Koning Jehu van Israël buigt voor Salmanassar III

‘Je hebt juist gehandeld door te doen wat goed is in mijn ogen: je hebt mijn voornemens ten aanzien van het koningshuis van Achab volledig ten uitvoer gebracht.’³⁹ Jehu verloor veel gebied in Transjordanië aan de Arameeërs, dat door latere koningen zou heroverd worden. Waar de Bijbel niets over zegt, is wat in een Assyrische inscriptie wordt vermeld: dat Jehu onderworpen werd aan de Assyrische vorst Salmanassar III en hem tribuut moest betalen (Figuur 2, afbeelding 6, 7).

Omri, Achab en hun nageslacht hadden in Israël voor politieke stabiliteit gezorgd. Men wist min of meer de macht van Aram te weerstaan, er waren bouwactiviteiten in Samaria en andere steden. Israël had toegang tot de Middellandse Zee via de kuststad Dor, en de oorlogen met de Filistijnen waren al lang opgehouden. Het was sinds de dagen van Omri al met al een voorspoedige anderhalve eeuw voor Israël en de hele Levant geweest. Juda bleef heel die tijd een nogal onbelangrijk koninkrijkje.

Toen besteeg Tiglatpileser III de Assyrische troon en begon hij druk uit te oefenen op de Levant. Israël en Aram vonden elkaar soms in een gezamenlijke strijd tegen Assyrië en konden voorlopig standhouden. Maar dat zou niet blijven duren.

---

39 Bloed: 1 Kon. 9:33. Lijk van Izebel: 2 Kon. 9:37. Baälpriesters lokken: 2 Kon. 10:19. Jehu: 2 Kon. 10:30.

Het huis van David

In het zuiden was na de regering van Salomo het kleine rijk Juda blijven bestaan (met Benjamin erbij), onder zijn koning Rechabeam (r. 931-913) die de dynastie van David zou voortzetten. Hij kreeg al vlug problemen met de Egyptische farao Sjesjonq (Sisak) die de streek binnenviel en bij die gelegenheid de tempel te Jeruzalem plunderde. In Egyptische bronnen wordt dat laatste niet genoemd.⁴⁰ Er volgden ook heel wat oorlogen tussen Juda en Israël, ook onder de volgende Judese koningen Abiam (r. 913-911) en Asa (r. 911-870), waarbij Asa Damascus omkocht met goud uit de tempel, opdat dat ten strijde zou trekken tegen Israël. Daarvoor de rijkdommen van de tempel gebruiken was door de Thora verboden, de profeet Chanani verweet Asa deze goddeloze handelswijze. Ooit had ook koning Esarhaddon de Babyloniërs verweten dat zij de schatten van Marduks tempel hadden gebruikt om de hulp van de Elamieten te kopen.⁴¹ Het was een praktijk die vaker voorkwam. Over koning Josafat (r. 870-848) weten wij weinig, maar hij is de eerste Judese koning die een Jahwinistische naam draagt ('Jehosjafat'), velen zouden volgen. Het Jahwinisme zou steeds belangrijker worden, al betekent dat niet dat Jahwe het monopolie had, het volk bleef menig andere godheid eren (hoofdstuk 6). Na Josafat kwam Joram (r. 848-841) aan de macht. Onder zijn regering gebeurde het dat: "Zo maakte Edom zich van Juda los, en dat is zo gebleven tot op de dag van vandaag. Ook Libna maakte zich in die tijd los van Juda,"⁴² wat erop lijkt te wijzen dat zij voorheen vazalstaten waren van Juda.

Koningen volgden elkaar op. Moordpartijen tussen koningshuizen zoals Israël die kende, bleven Juda meestal bespaard. Maar toen Atalja (r. 841-835), de moeder van Achazja, hoorde dat hij gestorven was, bracht zij alle andere kinderen van de koninklijke familie om. Alleen de kleine Joas werd gered omdat hij verstopt werd. De hogepriester Jojada ontfermde zich over hem, zalfde hem tot koning (hij was zeven jaar; r. 835-796) en doodde Atalja. Onder koning Achaz (r. 732-716) brak de zogenaamde Syro-Efraïmitische oorlog uit. Israël en Aram vormden een anti-Assyrische coalitie, waaraan Juda weigerde deel te nemen. Daarom trokken de

---

40 Uitgebreider: Reynders, *Exodus*, 89-94.

41 1 Kon. 15:18; 2 Kron. 16:2; K. van der Toorn, *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia: A Comparative Study*, Assen/Maastricht 1985, 25.

42 2 Kon. 8:22.

twee op tegen Juda, dat een onverwachte stap deed door Tiglatpileser van Assyrië om hulp te vragen. Nog maar eens werd goud en zilver uit tempel en paleis gehaald om deze keer de Assyrische vorst tribuut te betalen; door de bede van Juda aan Assyrië werd het er een vazalstaat van. Op deze geschiedenis komen we hieronder terug.

ASSYRIË, EEN NIEUWE WERELDMACHT

Assyrië bestond al lang. In de eerste bloeiperiode, de Oud-Assyrische periode genaamd, regeerden Akkadische koningen – Akkadisch was de door hen gebruikte Semitische taal. Men dateert die periode vanaf 2000 v.Chr. tot 1764. Toen werd de macht afgewisseld door de Babyloniërs. De Babylonische vorst Hammurabi nam Assyrië in. Nu was Hammurabi van huis uit geen Babyloniër, hij was de bekendste koning van de Amoritische dynastie (1800-1500). Amorieten waren seminomadische stammen die vanuit Syrië de grote Mesopotamische vlakte waren binnengetrokken en een eigen Semitische taal spraken. Deze Amorieten regeerden dus over het Babylonische land en daarna ook over het ingenomen Assyrië. Enkele eeuwen later, halfweg de 14^e eeuw, werd Assyrië weer een trotse zelfstandige staat, onder leiding van koning Assur-Uballit. Vanuit het kernland Assyrië werd steeds meer land rondom veroverd, we spreken van het Midden-Assyrische Rijk. Tegen het eind van de 9^e eeuw begon de macht van Assyrië weer te tanen. Paleisintriges, het *de facto* onafhankelijk worden van provincies – zelfs in het kernland van Assyrië –, staten die weigerden nog langer belasting te betalen, zouden leiden tot een sterk verzwakte staat. Assyrië zou het in de volgende eeuw anders aanpakken.

De wreedheid van nieuwe veroveraars

Hij steekt de strijdvaan op voor verre volken,
Hij fluit ze bijeen van de uiteinden der aarde, en daar komen ze, in allerijl.
Niemand die moe is, niemand die struikelt, geen man die dommelt of slaapt.
Geen gordel zakt van de heupen, niet één sandaalriem breekt.
De pijlen zijn gescherpt, de bogen gespannen.
De paardenhoeven vonken als vuursteen, de wagenwielen draaien als een wervelwind.

Hun krijgsgeschreeuw klinkt als het gebrul van een leeuwin, ze grommen als een jonge leeuw die zijn prooi grijpt en meesleurt, en niemand die redding kan bieden.

Op die dag zal men dat grommen horen, het zal klinken als een bulderende zee.

Waar men ook kijkt: verstikkende duisternis, de zon is door wolken in duister gehuld.⁴³

Zo beschrijft Jesaja het oprukkende leger van de Assyriërs. Vanaf midden 8^e eeuw v.Chr. werd Assyrië de belangrijkste, groeiende macht in de regio: het Neo-Assyrische Rijk. Zowat elk jaar trok het leger eropuit om gebied te annexeren, dat dan nieuwe belastingen en andere rijkdommen opbracht. Assyrië was een militaire samenleving waarbij alle mannen tot militaire dienst konden worden opgevorderd. De koning leidde in principe het leger ten strijde, en alles gebeurde tot eer van de god Asjur. Mannen van overwonnen volken werden ook in het leger geïntegreerd, en bleven daarbij hun etnische kenmerken behouden (klederdracht). Het Assyrische leger ging tactisch te werk door de vijand te terroriseren. Kleinere dorpen en steden werden met grote overmacht ingenomen, overwonnenen werden gemarteld, verkracht, gedood. Vaak werden de hoofden van hun overwonnenen afgehakt en verzameld of gevangenen werden op staken gespietst of levend gevild. Gebroken lichamen, afgehakte hoofden, afgestroopte huiden, werden publiek tentoongesteld, ook voor nog in te nemen grotere steden, een niet mis te verstane bede zich zonder verweer over te geven. “Ik heb terreur nagelaten, om nooit meer te vergeten”, pochte Sargon II. Assurnasirpal II blufte: “Vele troepen nam ik levend gevangen. Ik sneed sommigen de armen en handen af, ik sneed anderen hun neuzen oren af. Van velen stak ik de ogen uit. Ik maakte een hoop van de levenden en een van hun hoofden. Hun hoofden hing ik op in de bomen rond de stad.”⁴⁴ Verdragen bevatten ook afbeeldingen van de gruwelijkheden die opstandelingen te wachten stonden; het was een effectieve propaganda. En in Deuteronomium werd Israël ervoor gewaarschuwd: “Een onbekend volk zal zich tegoed doen aan alles wat uw land voortbrengt en waarvoor u zich hebt inge-

---

43 Jes. 5:26-30.

44 In: Ch.B. Hays, P. Machinist, ‘Assyria and the Assyrians’, in: B.T. Arnold, B.A. Strawn, *The World Around the Old Testament: The People and Places of the Ancient Near East*, Grand Rapids 2016, 31-105, 61.

spannen. En u wordt mishandeld en uitgebuit, dag in dag uit. U zult gek worden van alles wat u voor uw ogen ziet gebeuren.”⁴⁵ Dat was geen woord te veel gezegd. Nu bezondigden zich ook de latere Babyloniërs en Perzen wel aan weerzinwekkende wreedheden, alleen lieten de Assyriërs er zich op voorstaan, en gebruikten ze het als propaganda om andere volken te intimideren (afbeelding 4).

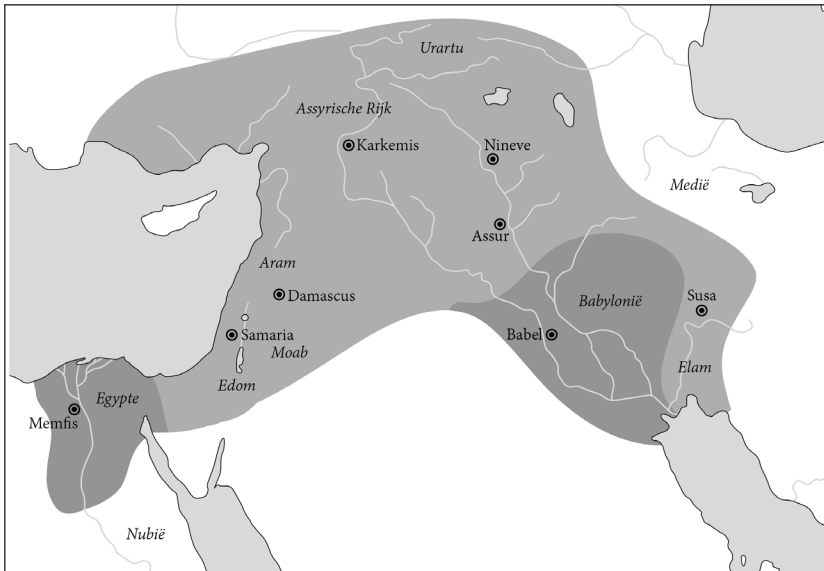
Ook voor hun eigen volk waren de Assyriërs hard. Wetten (van vóór het jaar 1000) maken duidelijk dat straffen vaak bestonden uit lichamelijke verminking. Een vrouw die betrapt werd op het stelen werd door haar echtgenoot de oren afgesneden, of de neus door het slachtoffer. Respectabele vrouwen bedekten het hoofd, wat voor een prostituee niet toegelaten was; deed zij dat toch, dan werden haar vijftig zweepslagen toegediend, werden haar kleren weggenomen en hete pek over haar hoofd gegoten. Wie een overtreding niet aangaf, werd eveneens streng gestraft. In een later hoofdstuk gaan we nader in op die Assyrische wetten. Binnen het paleis werden vrouwen goed in de gaten gehouden, zij die het waagden niet gechaperonneerd een man te ontmoeten, werden gedood, samen met de roekeloze. Een dienstknecht die in het paleis sprak met een vrouw wier schouders niet bedekt waren, kreeg honderd zweepslagen.⁴⁶ Het tekent de hardvochtige mentaliteit van de Assyriërs.

Het deporteren van verslagen vijanden was al eerder gebeurd in het Midden-Oosten. Het eerst gebeurde dat eind 3^e millennium door Sumerische koningen voor de tempelbouw van de goden Enlil en Ninlil. Maar Assyrië deed het op grote schaal; het had ook veel mankracht nodig voor het uitvoeren van grote bouwprojecten en voor arbeid op het land, de eigen mannen dienden vooral in het leger. Men schat dat in de drie eeuwen van Assyrische suprematie zo'n 4,5 miljoen mensen werden gedeporteerd, mannen, vrouwen en kinderen. In eerste instantie werden vooral ambachtslieden uitgezocht voor de grote bouwprojecten, maar als men in een veroverde regio moeilijk deed, kon de meerderheid van de bevolking op transport gezet worden. Zo vermeed men herhaalde opstanden in de periferie van het rijk. In hun nieuwe gebied konden zij niet vluchten, het terrein was voor de nieuwe inwoners totaal onbekend. Soms, niet altijd, werden weer andere volken verplaatst naar door deportaties ontvolkte gebieden. Het doel was al die volkjes op cultureel en

---

45 Deut. 28:33-34.

46 Van De Mieroop, *A History of the Ancient Near East*, 183-184.

Kaart 8. Het Neo-Assyrische Rijk 900-600

politiek gebied te assimileren, en ze eigenlijk om te vormen tot Assyriërs. Een bijkomend effect van deze ‘volksverhuizingen’ was dat het Aramees als omgangstaal, samen met het Aramese schrift, aan belang won. Aramees werd zelfs de nieuwe bestuurstaal van Assyrië. Sargon II meldt hierover:

Op bevel van Asjur, mijn heer, en door de kracht van mijn scepter, deporteerde ik de volken van de vier delen van de wereld, die vreemde en onbegrijpelijke talen spreken, die verblijven in bergen en vlakten, alle onderdanen van het licht van de goden en heer van alles. Ik deed hen een enkele taal spreken en plaatste hen daar. Ik wees hun enkele Assyriërs en schriftgeleerden toe als opzichters, die in staat waren hun vrees voor god en de koning bij te brengen.⁴⁷

Maar wie zich onderwierpen aan de nieuwe machthebbers, ontvingen ook de voordelen van de *pax Assyriaca*, genoten van een beperkte onafhankelijkheid, en van de economische voordelen.

47 In: Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, 149. H. Gzella, *De eerste wereldtaal: De geschiedenis van het Aramees*, Amsterdam 2017, 90.

Hoogtepunt van de Assyrische macht

Van oudsher zagen Assyrische koningen zich als heersers over de hele wereld; over de ‘vier hoeken van de wereld’, zoals dat heette. Koning Assurnasirpal II (r. 883-859) gaf een nieuwe impuls aan het rijk. Handel floreerde en ook talrijke veldtochten brachten veel buit op. Vanaf de 2^e helft van de 8^e eeuw breidde Assyrië zijn macht spectaculair uit over het hele Midden-Oosten: van Iran tot de Middellandse Zee, van Klein-Azië tot Egypte. Assyrië werd een imperium dat steeds meer land innam en dat integreerde in een centraal bestuurd administratie. Vroeger had Assyrië altijd een onderscheid gemaakt tussen het ‘land van Assur’ en het ‘juk van Assur’, dat laatste moest vooral belasting betalen. Maar nu stond het hele rijk onder directe Assyrische controle. Het was Tiglatpileser III (r. 744-727) die tot die vernieuwingen en landuitbreidingen de aanzet had gegeven, en Sargon II (r. 721-705) zette zijn werk verder. De immense staat was verdeeld in provincies, aan de periferie daarvan bestonden marionettenstaten, waar een lokale heerser, trouw aan Assyrië, op de troon werd geplaatst, en dan waren er nog vazalstaten waarvan verwacht werd dat ze jaarlijks belasting betaalden, en indien nodig voorzagen in soldaten. Een vazalstaat die in opstand kwam, werd ingelijfd als provincie in het Rijk. Zo betaalde Israëls koning Menachem trouw belasting aan Tiglatpileser III zodat hij met rust gelaten werd, al was de bevolking er allerminst mee ingenomen dat vooral zij de belasting moesten ophoesten. In het boek Koningen lezen we:

In die tijd viel koning Pul [Tiglatpileser III] van Assyrië het land binnen. Menachem gaf Pul duizend talent zilver om zich te verzekeren van diens steun bij het handhaven van zijn koningschap. Daartoe legde hij de vermogende Israëlieten een schatting op van vijftig sjekel zilver per hoofd. Hij droeg het zilver over aan de koning van Assyrië, die daarop zijn troepen terugtrok en het land niet bezette.⁴⁸

Na Menachems dood stopte koning Pekach (r. 742-732) de betalingen. Samen met Aram, Tyrus en Askelon vormde Israël een bondgenootschap tegen Assyrië. Koning Resin van Aram nodigde ook Achaz van Juda uit daarvan deel uit te maken, maar die weigerde, zodat Resin en Pekach Juda dan maar binnenvielen, we spreken van de Syro-Efraïmiti-

---

48 2 Kon. 15:19-20.

sche oorlog: “In de tijd dat Achaz, de zoon van Jotam, de zoon van Uzzia, regeerde over Juda, trok koning Resin van Aram samen met koning Pekach van Israël, de zoon van Remaljahu, op naar Jeruzalem. In Juda werd de profeet Jesaja geraadpleegd, maar die vond dat men niet in paniek moest raken: “Aram mag dan kwaad tegen u in de zin hebben, net als Efraïm [Israël], [ ] maar dit zegt God, de HEER: Het zal niet gebeuren, het zal niet zo gaan.”⁴⁹ Jesaja gaf toen een opmerkelijke profetie:

Daarom zal de Heer zelf u een teken geven: de jonge vrouw is zwanger, zij zal spoedig een zoon baren en hem Immanuel noemen [...]. Want voordat de jongen in staat is om het kwade te verwerpen en het goede te kiezen, zal het land van de beide koningen die u zoveel angst inboezemen, geheel verlaten zijn.⁵⁰

De evangelist Matteüs betrok dit woord op de geboorte van Jezus, maar Jesaja bedoelde dat Aram en Israël zouden ontvolkt zijn voordat een nu geboren jongen tot de jaren van onderscheid was gekomen. De boeken Koningen vermelden dat Achaz van Juda gezanten naar koning Tiglatpileser stuurde: “Ik ben uw dienaar en uw zoon. Trek op en verlos mij uit de greep van de koning van Aram en de koning van Israël, die zich tegen mij hebben gekeerd.” Om zijn bede kracht bij te zetten plunderde hij maar zelf tempel en paleis om het goud en zilver Tiglatpileser als geschenk aan te bieden. Deze toonde zich vervolgens graag bereid Juda te helpen.⁵¹ Het gevolg was dat de Assyrische vorst de noordelijke gebieden van Israël innam om er provincies van te maken en – volgens Assyrische annalen – 13.520 Israëlieten in ballingschap wegvoerde. Marleen Reynders, egyptoloog aan de KU Leuven, wijst erop dat de gedeporteerden in Assyrische reliëfs worden afgebeeld op wagens of gezeten op dieren en van proviand voorzien zijn. Zij noemt ook een brief van een Assyrische functionaris aan de Assyrische vorst Tiglatpileser:

Wat de Arameeërs betreft waarover mijn koning mij heeft geschreven: ‘Maak ze klaar voor de reis!’ Ik zal hun een voedselvoorraad geven, kleding, een waterzak, een paar schoenen en olie. Ik beschik nog niet over

---

49 Optrekken naar Jeruzalem: Jes. 7:1. Het zal niet gebeuren: Jes. 7:5, 7.

50 Jes. 7:14, 16. Zie ook Jes. 8:3.

51 2 Kon. 16:7-8.

mijn ezels, maar vanaf het moment dat deze voorradig zijn, zal ik mijn konvooi samenstellen.⁵²

Assyriërs hadden natuurlijk belang bij gezonde en sterke werkkrachten. Over de rest (Samaria) stelde Tiglatpileser koning Hosea aan (r. 732-723). Toen deze later, onverstandig geworden, eveneens de betalingen stopzette, voerde de nieuwe vorst Salmanassar V (r. 726-722) een beleg rond Samaria dat drie jaar duurde. De Assyriërs voerden toen, in 720 v. Chr., liefst 27.290 Israëlieten in ballingschap, althans volgens een telling van de opvolger Sargon II.

Met de hulp van Asjur, die mij altijd toestaat mijn doel te bereiken, vocht ik tegen hen [...] 27.290 van hun inwoners deporteerde ik, 50 strijdwapens nam ik voor mijn troepen [...] Ik veranderde Samaria en maakte het groter dan voorheen. Daar liet ik volken verblijven van de landen die ik veroverde, ik stelde een van mijn eunuchen aan als gouverneur over hen, en dwong hen tribuut te betalen en taksen zoals de Assyriërs.⁵³

De Israëlitische ballingen werden gevestigd in Oost-Syrië en West-Iran. Mensen uit andere delen van het immense rijk werden naar Samaria gevoerd. Het noordelijk deel van het oorspronkelijke Israël bleef gedeels ontvolkt. Als onafhankelijke staat had Israël voorgoed opgehouden te bestaan.

Juda bleef heel die tijd een trouwe vazalstaat van de Assyriërs en behield zijn eigen koningen, al kromp het gebied wel in.

De rol van de goden

Uit de inscriptie van Tukulti-Ninurta I, koning van Assyrië (r. 1245-1207):

Toen Asjur, mijn heer, mij trouw uitkoos om hem te aanbidden, mij de staf reikte voor mijn ambt van herder, mij de scepter voor mijn ambt van herder aanbood, verleende hij mij uitmuntendheid zodat ik mijn vijanden zou kunnen doden en degenen zou onderwerpen die mij niet vrezen.⁵⁴

---

52 Reynders, *Exodus*, 99-100.

53 In: Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, 146.

54 Y. Bloch, L.A. Peri, 'I Placed My Name There: The Great Inscription of Tukulti-Ninurta I, King of Assyria, from the Collection of David and Cindy Sofer, Londen', in:

De koning was door Asjur aangesteld als herder over de wereld. De vijanden van de koning waren Asjurs vijanden, en het vervolg van de inscriptie noemt de talrijke ‘vijandelijke’ volken die de koning had verslagen, zodat Assyrië steeds groeide, het was goed op weg om Asjurs orde op te leggen aan de wereld.

Om gehoorzaamheid aan Assyrië af te dwingen, zowel van de inwoners van het eigenlijke rijk als van die van vazalstaten, diende de bevolking en haar heersers een eed van trouw af te leggen voor de goden – die van Assyrië en de eigen goden. Wie de eed verbrak, kon de toorn van de goden verwachten die door Assyrische troepen zou worden uitgevoerd. De Assyrische koning was de representant van de god Asjur. Waar de koning heerste, bloeide vrede en gerechtigheid, waar hij niet heerste, woekerde chaos. De opdracht van de koning was de hele wereld tot vrede te brengen. Ook voor de Judeeërs was het duidelijk dat Tiglatpileser goddelijke steun genoot. Maar was dat de god Asjur, of zat de eigen god Jahwe er voor iets tussen? Jesaja wist dat het Jahwe was die de Assyrische vorst als roede gebruikte om zijn volk te tuchtigen, al beeldde deze zich in zijn hoogmoed in dat hij alles uit eigen kracht had bewerkt. Jesaja profeteerde: “Wee Assyrië, stok van mijn toorn, staf waarmee Ik in mijn woede sla [...]. Maar zodra de Heer met de Sion en Jeruzalem heeft gedaan wat Hij zich heeft voorgenomen, zal Hij de koning van Assyrië straffen om zijn hoogmoedige houding en trotse blik.”⁵⁵

Iedereen in het Midden-Oosten destijds wist dat een koning regeerde zolang de goden met hem waren, en dat de goden met hem waren, bleek uit zijn succesvolle overwinningen. Volken accepteerden de suprematie zolang een koning succesrijk bleef. Maar als opeenvolgende nederlagen wezen op de terugtrekking van de zegen der goden, dan was de tijd aangebroken om tegen hem in opstand te komen. Zo was koning Nabonasir (r. 747-734) van Babylonië destijds ook een succesvol koning, omdat hij in de gunst van de god Marduk van Babel stond (afbeelding 14). Deze koning had er wel wat voor over de wil van de goden te achterhalen. Priesters dienden een nauwkeurig verslag bij te houden van alle militaire successen en mislukkingen, moesten de stand van de hemellichamen vastleggen in ‘Astronomische dagboeken’, en op die manier naar patronen

---

‘Israel Museum Studies in Archeology’, 8 (2016-2017), 2-56, i.h.b. 21.

55 Jes. 10:5, 12.

zoeken waaraan de wil der goden was af te lezen.⁵⁶ De Assyrische vorst Tiglatpileser respecteerde Nabonasir omdat de goden duidelijk met hem waren. Zo was Nabonasir erin geslaagd de talrijke Chaldeeuwse bendes in zijn rijk in bedwang te houden. Maar na zijn dood braken in Babylonië ongeregelde heden uit, opstanden en troonswisselingen volgden elkaar op. Tiglatpileser wist zich geroepen vrede in Babylonië te herstellen door opstandelingen en Chaldeeërs aan zich te onderwerpen. Het was voor iedereen duidelijk dat Marduk nu de Assyrische vorst ter wille was, en deze nam als overwinnaar “de hand van Bel (Marduk)”, dat wil zeggen: hij nam deel aan de Babylonische nieuwjaarsviering waarbij het koningschap van de regerende vorst, nu Tiglatpileser, bevestigd werd: hij werd koning van Babylonië, dat in naam onafhankelijk bleef.⁵⁷

De Assyrische vorst Salmanassar was geen lange regeerperiode gegund, hij stierf en werd opgevolgd door Sargon II (r. 721-705). Maar ook onder zijn bewind kwamen volken in de Levant in opstand, met opnieuw Samaria. Sargon sloeg de opstand neer en voerde de overgebleven inwoners in ballingschap weg. In het nieuw opgebouwde Samaria werden weer ballingen uit andere streken gehuisvest. Verder versloeg hij het koninkrijk Urartu (tegenwoordig Oost-Turkije) verpletterend om vervolgens zijn aandacht te richten op Babylonië. Dat was hij in het begin van zijn regering namelijk kwijtgeraakt. De Chaldeeër Merodach-Baladan had zich de Babylonische troon toegeëigend. De oorspronkelijke Akkadische bewoners van Babylonië, die vooral in de steden verbleven, hadden doorgaans weinig op met de rondtrekkende Chaldeeën, maar Baladans regering lijkt toch een periode van vrede en welvaart te hebben bewerkt. Dat maakte op Sargon allemaal geen indruk. Hij wist zich geroepen door Marduk. In zijn analen lezen we:

Marduk, de grote Heer, zag de kwade werken van de Chaldeeërs, die hij verachtte, en verklaarde dat zijn koninklijke scepter en troon hem ontnomen moesten worden. Hij verkoos mij, Sargon, de nederige koning, onder alle vorsten en hij verhief mijn hoofd. Om de voeten van de vijandige en kwaadaardige Chaldeeërs terug te drijven uit het land van Sumer en Akkad, versterkte hij mijn wapens.⁵⁸

---

56 D. Nijssen, *Het wereldrijk van het Tweestromenland: De opkomst van Assyrië, Babylonië en Perzië*, Utrecht 2021, 48.

57 Nijssen, *Het wereldrijk van het Tweestromenland*, 50.

58 Annalen § 31, in: Nijssen, *Het wereldrijk van het Tweestromenland*, 76-77.

Weliswaar slaagde Sargon er niet in de vluchtende Merodach-Baladan te liquideren, maar hij won toch Babylonië. De godenbeelden die deze Chaldeeuwse vorst vroeger had geroofd uit Babylonische tempels, bracht hij terug. Het roven van godenbeelden kwam vaker voor, het was een manier om de vijand te beroven van de hulp van hun goden – goden die trouwens duidelijk waren verslagen door de goden van de overwinnaars. Door deel te nemen aan het Babylonische nieuwjaarsfeest, het Akitufest, bevestigde Sargon zijn koningschap over Babylonië: “Vreugdevol betrad ik Babylon, de stad van de Heer der goden, blij van hart en met een stralend gelaat. Ik greep de hand van de grote Heer Marduk en volbracht de pelgrimstocht naar het Huis van Akitu.”⁵⁹ Maar de goden zouden niet met Sargon blijven; in een onbeduidende veldslag in Klein-Azië verloor hij het leven. Zijn lijk werd niet begraven in het koninklijk paleis, wat toen de gewoonte was. De profeet Jesaja lijkt daarop te alluderen:

Andere koningen worden eervol begraven, ieder in een eigen praalgraf. Maar jij bent, ver van je graf, weggegooid als een afgekeurde twijg; je ligt bedolven onder de lijken van hen die door het zwaard zijn doorboord, die zijn afgedaald in de put en met stenen bedekt zijn; je bent vertrapt als een kadaver.⁶⁰

Sargons zoon Sanherib begreep er niets van; in opdracht van de god Asjur was zijn vader opgetrokken, en toch in de strijd gesneuveld? Welke zonde had hij dan op zijn geweten? De tekst ‘De zonde van Sargon’ geeft verslag van zijn zoeken naar een antwoord:

Laat mij door ingewandlezing de zonde van Sargon, mijn vader, onderzoeken. Laat mij de omstandigheden bepalen en leren [...]. Laat de zonde die hij pleegde tegen de god mij een gruwel zijn, zodat ik mezelf met de hulp van mijn god kan redden.⁶¹

Deze Sanherib (r. 705-681) had alle moeite om vele opstandige volken weer in het gareel te brengen; ook Juda zou de betalingen aan Assyrië staken, evenals andere staten in de Levant: Sidon, Byblos, Asdod, Edom,

---

59 Inscriptie § 70, in: Nijssen, *Het wereldrijk van het Tweestromenland*, 79.

60 Jes. 14:18-19.

61 In: Hays, *Machinist, 'Assyria and the Assyrians'*, 50.

Moab, Askelon. Maar toen Sanherib met zijn leger de streek bezocht, bogen de koningen weer voor hem en hervatten de betaling van belastingen met een extra boete. Juda werd toen zwaar aangepakt, maar Jeruzalem overleefde (afbeelding 5). Ook in Babylonië diende orde op zaken gesteld. Merodach-Baladan had doodleuk weer de Babylonische troon bezet, tot Sanherib hem ervan verdreef. Het kostte Sanherib verscheidene veldslagen en veel moeite om Babylonië onder zijn gezag te plaatsen, tot hij er uiteindelijk in slaagde Babel in te nemen, te verwoesten, en de bevolking uit te moorden, althans volgens Assyrische bronnen. Babylonische kronieken hebben het enkel over het innemen van de stad en de verwaarlozing van Marduks cultus, wat natuurlijk een ernstige zaak was. Volgens sommige teksten werd Marduk door andere goden berecht, en er ontstond een versie van het *Enuma Elisj* epos (het Babylonische scheppingsverhaal) waarin niet Marduk, maar wel Asjur de goddelijke held werd.⁶² Sanherib had ondertussen de stad Nineve uitgekozen tot zijn residentie. Het was de oude, eerbiedwaardige woonplaats van Isjar, de Mesopotamische godin van liefde en oorlog.

Inscripties die Sanherib had laten aanbrengen, getuigen van een nieuw idee. Het was al langer bekend dat als een volk het onderspit had moeten delven tegen een vijand, dat kwam omdat de goden van dat volk misnoegd waren en hun volk als straf verlaten hadden. Zo rationaliseerde een volk de eigen onmacht. Maar Sanherib ging voor het eerst als overwinnaar dit motief gebruiken om zijn eigen overwinningen te rechtvaardigen: hij overwon de volken omdat hun goden hen verlaten hadden. Niet alleen de overwonnenen, ook de overwinnaar gebruikte nu dit motief. Zo liet Sanherib bij zijn overwinning op enkele in opstand gekomen steden optekenen: “Hun goden verlieten hen, zodat ze hulpeloos werden.” Sanheribs verwoesting van Babel werd door zijn opvolger Esarhaddon als volgt uitgelegd: “De goden en godinnen die in haar verbleven [in de Esagila tempel van Babel] vluchtten als vogels en vlogen hemelwaarts. De beschermende goden vluchtten, trokken zich terug.”⁶³

Sargon vond dat het de plicht was van elke god om Asjur te eren. Als Assyriërs vijanden waren verslagen, was dat niet alleen omdat hun goden hen verlaten hadden uit toorn voor een of ander begaan onrecht; het was eerder zo dat die goden hun woningen hadden verlaten om in Assyrië de

---

62 Nijssen, *Het wereldrijk van het Tweestromenland*, 104.

63 In: M. Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries B.C.E.*, Missoula 1974, 11-12.

god Asjur de hem toekomende eer te bewijzen. Zo werd die goden de schande bespaard dat zij zouden ‘verslagen’ zijn door Asjur, nee, ze gingen hem eren. Daar werd dan uitdrukking aan gegeven door de beelden van die goden naar Assyrië te vervoeren. Daar bleven zij tot de vorst ze liet terugkeren naar hun thuisland. Toch gebeurde het ook wel dat godenbeelden van overwonnen vijanden vernietigd werden. Het lijkt erop dat dat vooral bij kleine heiligdommen gebeurde, terwijl de belangrijke godenbeelden gespaard werden en naar Assyrië gebracht werden. Daar werden zij geleid tot voor de Assyrische goden aan wie zij ‘gewijd’ werden. Een inscriptie leest: “[De koperen vaten van Qummuch] samen met hun goden, bracht voor Adad, die mij liefheeft.” En nog: “Ik wijdde hun goden als gave aan Asjur, mijn heer.” Verder lijkt er weinig aandacht gegeven te zijn geweest aan deze vreemde goden op Assyrische bodem. Esarhaddon zou hun echter comfortabele woningen, tempels geven.⁶⁴

Dat betekent niet dat de verslagen vijanden hun beelden zomaar uit handen gaven. Zij probeerden vaak het roven van godenbeelden te verhinderen, want een feitelijk vertrek van het beeld betekende het feitelijk vertrek van de godheid. Maar als het godenbeeld dan toch was verdwenen, gebeurde het ook wel dat men een nieuw godenbeeld vervaardigde en de godheid uitnodigde daar weer in te trekken. Het verlies van een godenbeeld betekende dus niet het einde van hun cultus. Zo te zien maakten de Assyriërs daartegen geen bezwaar. In feite was het overbrengen van godenbeelden naar Assyrië een teken van onderwerping van het overwonnen gebied, men was er niet per se op uit de cultus in een gebied op te heffen. Uiteindelijk was het ook wel zo dat men altijd uitzag naar het weerkeren van het door zijn ouderdom eerbiedwaardige godenbeeld. Er waren twee manieren waarop de beelden konden terugkomen naar hun oorspronkelijke woonplaats. De overwonnene kon initiatief nemen, of de Assyriërs konden dat. Zo meldt Esarhaddon dat een door hem verslagen Arabische koning zijn opwachting bij hem maakte: “Hazail, koning van Arabia, kwam voor mij met zijn rijke giften, naar Nineve, mijn koninklijke stad. Hij kuste mijn voeten en verzocht mij zijn goden terug te geven. Ik had medelijden met hem, dus, Atarsamain, Daya, Nuchaya, Ruldayau, Abirillu, Atarquruma, de goden van de Arabieren, gaf ik terug – hersteld. Op hen schreef ik de kracht van Asjur, mijn heer en mijn naam, en gaf hen aan hem terug.” Er lagen twaalf jaren tussen de roof en teruggave, maar de gerepatrieerde godenbeelden kregen

---

64 Cogan, *Imperialism and Religion*, 20-30.

wel een inscriptie mee, een zichtbare herinnering aan de suprematie van de god Asjur. Ook werden de Arabische godenbeelden hersteld waar ze beschadigd waren, een teken van eerbied. Doorgaans werden godenbeelden 'gevangengehouden' door de Assyriërs, tot de vorst van hun thuisland kwam smeken om hun teruggave, een teken van zijn onderwerping aan Assyrië. Dan konden de goden terugkeren en werd hun cultus hersteld. Ook Assyrië kon initiatief nemen. Vooreerst kon de Assyrische vorst door anderen geroofde beelden laten terugkeren. Toen Sargon zijn vijand Merodach-Baladan versloeg, liet hij de door hem geroofde beelden terugbrengen naar hun oorspronkelijke schrijnen. "Ik liet de geroofde goden terugkeren naar hun cultuscentra en herstelde hun onderbroken regelmatige offers." Daar waren de Babylonische steden die Sargon 'bevrijd' had van Merodach-Baladan de Assyrische vorst erg dankbaar voor en ze beloofden hem trouw. Door respect te betonen voor deze goden zocht Sargon steun te winnen voor zijn heerschappij over Babylonië. Goden die geroofd waren door Sanherib werden door zijn opvolger Esarhaddon teruggegeven, er werden zelfs nieuwe tempels voor hen gebouwd, de vorst liet uitgebreid offers brengen voor de goden en nu werden geen inscripties aangebracht op de godenbeelden. Het was een zet om de overwonnen bevolking gunstig te stemmen zodat ze Esarhaddon als vorst zouden erkennen.⁶⁵

Asjur was de overwinnende god. Dat betekende dat de in het rijk als provincies ingelijfde gebieden zijn heerschappij moesten erkennen. Voor vazalstaten was dat niet zo. De inwoners van geannexeerde gebieden echter werden onderwezen in de gebruiken der Assyriërs. Toen Sargon Samaria heroverd had, maakte hij bekend dat hij de stad groter dan voorheen had gebouwd, en er mensen in had ondergebracht uit alle landen die hij veroverd had. Hij deed ze ook belastingen betalen net zoals de Assyriërs en leerde hun ook gepast gedrag aan. Dat 'gepast gedrag' wordt in een andere inscriptie gedeut: "Ik volmachtigde inwoners uit Assyrië, als opzieners en toezichhouders, vertrouwd met alle kennis, om hen te onderwijzen in gepast gedrag – om god en koning te eren." Toen Assurbanipal Babel had ingenomen, verordende hij dat zij regelmatig offers moesten brengen aan de Assyrische goden onder wie Asjur en Ninlil. Ook toen Esarhaddon Egypte had ingenomen, liet hij regelmatig offers brengen voor de god Asjur en andere belangrijke Assyrische goden.⁶⁶

---

65 Cogan, *Imperialism and Religion*, 30-41.

66 Cogan, *Imperialism and Religion*, 50-52.

Het goed besturen van het ingenomen Babylonië bleef een probleem voor de Assyriërs. Assyriërs erkenden dat Babylonië op cultureel en religieus gebied grote invloed had uitgeoefend op Assyrië, en hadden respect voor dit land. Wat nog niet betekende dat ongehoorzaamheid kon worden geduld. Soms werd Babylonië als een in naam onafhankelijk land bestuurd door de Assyrische vorst (die was dan vorst over twee rijken), of men zette een pro-Assyrische Babyloniër op de troon, Babylonië was dan een marionettenstaat. Bij tijden kwam Babylonië in opstand zodat het dan toch door Assyriërs gewelddadig heroverd werd. We zullen nog zien dat er ook geëxperimenteerd werd met twee Assyrische koningen, een over Assyrië en een over Babylonië, tot die natuurlijk met elkaar slaags raakten. In ieder geval werd Babylonië – al wordt het op kaartjes keurig ingekleurd als deel uitmakend van Assyrië – nooit helemaal geïntegreerd in het rijk. Wel waren Assyrië en Babylonië in hun taal met elkaar verwant, Babylonisch en Assyrisch waren beide Semitische talen.

Met Egypte ging het ondertussen niet erg goed. Het machtige wereldrijk van roemruchte farao's als Thoetmosis III, Achnaton, Raämses II, had in de 12^e eeuw al te lijden gehad door invasies van Zeevolken en Libiërs, en die laatsten bleven maar rondhangen in het noorden van het land. Het zuiden zou verbrokkeld raken in verschillende kleinere staten, tot de Nubiërs er in de 8^e eeuw hun koninkrijk Kusj stichtten. De Nubische koningen werden als farao's erkend. Een van hen, koning Piye, probeerde ook in het noorden zijn gezag te doen gelden.

Het opstandige Juda

Zoals koning Hosea van Samaria de betalingen had stopgezet bij het overlijden van Tiglatpileser, zo zette de Judese vazalkoning Hizkia (r. 716-687) betalingen stop bij de dood van Sargon II. Met steun van Egypte pikte hij ook enkele Filistijnse stadstaten in. Juda had op economisch vlak geprofiteerd van de val van Samaria; vele vluchtelingen waren naar Jeruzalem getrokken, dat daardoor een enorme uitbreiding kende, hoewel sommige onderzoekers tegenwoordig dit ook verklaren door de voordelige handelsbetrekkingen die Juda met het Assyrische rijk onder-

hield.⁶⁷ Hizkia maakte werk van de centralisatie van de cultus, waarbij alleen Jahwe geëerd mocht worden: “Hij verwijderde de offerplaatsen, verbrijzelde de gewijde stenen, haalde de Asjerapaal omver en sloeg de koperen slang die Mozes gemaakt had aan stukken.”⁶⁸ Natuurlijk kwam koning Sanherib, Sargons zoon, de orde herstellen, hij ‘bevrijdde’ de Filistijnse stadstaten om vervolgens af te rekenen met Hizkia. Op een prisma (gedenksteen) van koning Sanherib lezen we:

Maar Hizkia die zich aan mijn juk niet onderworpen had – 46 van zijn versterkte, ommuurde steden en de talloze kleine steden in hun omgeving belegerde en veroverde ik door het aanleggen van belegeringswallen, de inzet van stormrammen, de strijd van voetvolk, door ondergravingen, bressen en stormladders. 200.150 mensen, klein en groot, man en vrouw, paarden, muil dieren, ezels, kamelen, runderen en kleinvee zonder tal voerde ik uit hun midden weg en rekende het als buit. Hemzelf sloot ik in zijn residentie Jeruzalem in, als een vogel in een kooi. Ik plaatste forten tegen hem: het uit de poort gaan maakte ik tot een gruwel voor hem. Zijn steden die ik als buit genomen had, nam ik van zijn land weg en gaf ze aan Mitinti, de koning van Asdod, aan Padi, de koning van Ekron, en aan Sjlbel, de koning van Gaza. Ik verkleinde zo zijn land. Aan de tribuut van voorheen, hun jaarlijkse belasting, voegde ik een afdracht als gave voor mijn heerschappij toe en legde deze hun op [...].⁶⁹

Maar er wordt niet gezegd dat Jeruzalem werd ingenomen. Er zijn heel wat Assyrische bronnen gevonden volgens dewelke Hizkia een stevige schatting betaalde en dan als vazal werd erkend. Ook de Bijbel vertelt over deze gebeurtenissen, zij bevestigt de inname van Judese steden en Hizkia's betaling van de schatting.⁷⁰ De belegering van Jeruzalem wordt daarbij genoemd in een waarschijnlijk later toegevoegd verhaal. Daarin stuurt de Assyrische koning enkele hoogwaardigheidsbekleders naar Jeruzalem om met de leiders daarvan te spreken. Er ontvouwt zich een gesprek dat de moeite is om voluit weer te geven:

---

67 Reynders, *Exodus*, 102.

68 2 Kon. 18:4.

69 R.J. Demarée en K.R. Veenhof (red.), *Zij schreven geschiedenis: Historische documenten uit het oude Nabije Oosten (2500 – 100 v.Chr.)*, Leiden/Leuven 2003, 336.

70 2 Kon. 18:13-16.

De rabsake [Assyrische opperbevelhebber] zei tegen hen: ‘Zeg tegen Hizkia: “Dit zegt de grote koning, de koning van Assyrië: ‘Waarop berust toch dat vertrouwen van u? Denkt u soms dat mooie beloften opwegen tegen strategie en militaire macht? En in wie stelt u zo veel vertrouwen dat u tegen mij in opstand durft te komen? In Egypte, die geknakte rietstok die je hand doorboort wanneer je probeert erop te leunen! Want meer heeft de farao, de koning van Egypte, niet te betekenen voor degenen die hun vertrouwen in hem stellen.” En u kunt mij nu wel zeggen: “Wij stellen ons vertrouwen in de HEER, onze God,” maar was het niet juist die God wiens offerplaatsen en altaren Hizkia heeft laten verwijderen? Hizkia heeft immers tegen de bevolking van Juda en Jeruzalem gezegd dat ze alleen voor het altaar in Jeruzalem mogen neerknielen? Welnu, waag uw kans met mijn heer, de koning van Assyrië. Hij zal u tweeduizend paarden geven, mits u in staat bent de ruiters ervoor te leveren. Zolang u voor strijdagens en ruiters op Egypte vertrouwt, zult u immers nog niet één enkel provinciehoofd, een van de minste die naars van mijn heer, kunnen weerstaan. U denkt toch niet dat hij zonder instemming van de HEER is opgetrokken om Jeruzalem te vernietigen? De HEER heeft hem gezegd: “Val dit land aan en vernietig het.”⁷¹

De Assyriërs hebben zich goed geïnformeerd over de Judese religie. Hoe zou de Heer, hun God, hen nog redden nadat Hizkia de offerplaatsen van die God heeft laten wegnemen? Volgens de rabsake is de Heer dus allerm minst ingenomen met deze centralisatie van de cultus. De Judeeërs moeten ook bedenken dat Sanherib met instemming van de Heer is opgetrokken tegen Jeruzalem. De Heer heeft de Judeeërs duidelijk verlaten, wat wel blijkt uit hun onmacht. Op Egypte moeten ze trouwens ook niet rekenen. Dan volgt de rabsake een tactiek die de Assyriërs wel vaker toepasten: in gesprek gaan met de bevolking, over de hoofden van haar leiders heen:

Eljakim, Sebna en Joach zeiden tegen de rabsake: ‘Spreek alstublieft Aramees met ons, heer; wij verstaan dat. Spreek toch geen Judees met ons, het volk op de muur luistert mee.’ Maar de rabsake antwoordde: ‘Dacht u dat mijn heer mij gestuurd heeft om het woord uitsluitend tot uw heer en u te richten? Onze woorden zijn net zo goed bestemd voor de mensen daar op de muur, die binnenkort net als u hun eigen drek zul-

---

71 2 Kon. 18:19-25.

len eten en hun eigen pis zullen drinken.’ En hij rechte zijn schouders, verhief zijn stem en zei, in het Judees: ‘Luister naar wat de grote koning, de koning van Assyrië, u te zeggen heeft! Dit zegt de koning: “Laat u niet door Hizkia misleiden, hij is niet in staat u uit mijn greep te redden. Laat u niet door hem overhalen uw vertrouwen te stellen in de HEER. Als hij beweert: ‘De HEER zal ons vast en zeker redden en deze stad zal niet in handen vallen van de koning van Assyrië,’ luister dan niet naar hem. Want dit zegt de koning van Assyrië: ‘Geef u over en stel u onder mijn hoede, dan kan ieder van u van zijn wijnstok en zijn vijgenboom eten en het water uit zijn eigen put drinken, tot ik kom en u meevoer naar een land dat niet onderdoet voor dat van u: een land van graan en wijn, van brood en wijngaarden, van olierijke olijfbomen en honing. U zult in leven blijven en hoeft niet te sterven. Luister toch niet naar Hizkia, die u valse hoop geeft met zijn bewering dat de HEER u zal redden. Hebben de goden van andere volken hun land soms gered uit de handen van de koning van Assyrië? Waar zijn de goden van Hamat en Arpad gebleven, waar waren de goden van Sefarwaïm, Hena en Iwva? Hebben die Samaria soms uit mijn handen gered? Als geen enkele god in staat is gebleken zijn land uit mijn handen te redden, hoe zou dan de HEER Jeruzalem kunnen redden?’” Maar het volk zweeg en antwoordde met geen woord, want zo had de koning het bevolen.⁷²

De leiders van Jeruzalem willen liever niet dat de inwoners de onderhandelingen kunnen volgen, maar dat is buiten de rabsake gerekend, die wil juist wel de Judeeërs overhalen tot capitulatie. Hoe zou de Heer hen redden als al die andere goden hun volken niet hebben kunnen beschermen? Zij kunnen zich beter in ballingschap laten wegvoeren naar een vreemd land, dat wordt voorgesteld als een land van melk en honing. Koning Hizkia is wanhopig, maar de profeet Jesaja bemoedigt hem, God zegt over Sanherib: “Ik zal hem een geest sturen en hem een gerucht laten influisteren waardoor hij naar zijn eigen land terugkeert, en daar zal Ik hem een gewelddadige dood laten sterven.”⁷³ Wat er toen gebeurde is niet helemaal duidelijk. Sanherib werd inderdaad om het leven gebracht, vermoord door een van zijn zonen, maar dat was twintig jaar later. Volgens de Bijbel trok na Jesaja’s profetie de koning van Nubië op tegen de Assyriërs, maar nergens wordt verteld hoe die afliep. De Nubiërs waren

---

72 2 Kon. 18:26-36.

73 2 Kon. 19:7.

trouwens al door de Assyriërs verslagen, tenzij de chronologie van de Assyrische bronnen niet klopt. Nog verwarrender is dat de Bijbel, in wat een later toegevoegd gedeelte lijkt, vertelt hoe een engel van de HEER duizenden mannen doodde in het kamp van de Assyriërs, waarop Sanherib het beleg afbrak en terugkeerde naar Nineve.⁷⁴ Een plaag? Hoe het ook zij, al trokken de Assyriërs weg, voor Juda was het een klap geweest. Jeruzalem was dan gespaard, het omliggende land met steden lag in puin, een groot deel van de Judeeërs was weggevoerd in ballingschap. Maar Juda was er nog, als vazalstaat, en zijn koning ook. De staatjes in de Levant zouden na Sanheribs tussenkomst niet meer in opstand komen, economisch ging het goed. Manasse (r. 687-643), die Hizkia opvolgde, toonde zich een trouwe vazal van Assyrië.

Esarhaddon

De nieuwe Assyrische vorst Esarhaddon (r. 681-669) besloot tot de herbouw van het door zijn vader Sanherib verwoeste Babel, kwestie van de gunst van de goden te winnen, terwijl Babel als commercieel centrum ook economisch van belang was. Volgens een bouwinscriptie lag de schuld van de verwoesting bij de Babyloniërs zelf, die zomaar de schatten van de Esagila, de tempel van Marduk, hadden verkwanseld. Geen wonder dat Marduk woest was en wraak had genomen. Maar de toorn der goden duurt nooit lang en Marduk had Esarhaddon verzocht orde op zaken te stellen. “O Marduk, waarlijk hebt Gij mij, Esarhaddon, koning van Assyrië, in het bijzijn van mijn oudere broers, uitverkoren om deze zaken recht te zetten.” Tekenen aan de hemel – de goden Sin en Sjamasj (maan en zon) – hadden dat bevestigd. Meer dan andere vorsten lijkt Esarhaddon belang te hebben gesteld in astrologie en orakels. In ieder geval werd de Esagila, Marduks tempel, grondig gerestaureerd. De koning vatte ook de herbouw van de Etemenanki aan, het ‘Huis van het Fundament van Hemel en Aarde’, een ziggoerat die aan Marduk gewijd was – die tot inspiratie diende voor het Bijbelse verhaal van de toren van Babel. Er diende nog lang aan voortgebouwd worden. Ten slotte liet Esarhaddon zowel de godenbeelden als gedepoteerde Babyloniërs terugkeren. “Ik bracht de geroofde goden uit Assyrië en Elam terug naar hun plaats en stelde gepaste procedures in bij alle cultuscentra. [...] Ik verzamelde de opgekochte mensen die tot slaaf waren gemaakt

---

74 2 Kon. 19:35-36.

en onder het gespuis waren verdeeld en ik rekende hen opnieuw tot Babyloniërs.”⁷⁵

Egypte had altijd Syro-Palestijnse rebellen geholpen, wat voor Assyrië heel vervelend was. Esarhaddon zette dan toch de stap waaraan nog geen enkele Assyrische vorst zich had gewaagd: een invasie van Egypte. Dat lukte, al waren er een paar veldtochten voor nodig en bleef de Assyrische macht er eerder zwak. Er waren altijd wel moeilijkheden zoals met de zuidelijke Nubiërs of met Egyptische rebellen. De Assyrische troonopvolger Assurbanipal (r. 669-630) diende een rebellie in de Nijldelta de kop in te drukken met behulp van troepen uit Juda, Edom en Moab. Toen Assurbanipal elders in zijn rijk orde op zaken moest stellen, heroverde farao Psammetichus stelselmatig Egypte, en Assurbanipal verloor Egypte. Maar in de laatste jaren van de Assyrische suprematie hielp Egypte Assyrië zowaar tegen nieuwe onverwachte dreigingen uit het Oosten, waar Babylonië zich plots als zelfstandige staat ging gedragen en zelfs Syrië inpalmde.

In vazalverdragen had Esarhaddon zowel de vazalstaten als zijn eigen volk alvast trouw laten zweren aan zijn zoon en opvolger Assurbanipal; hem ‘lief te hebben’ heette dat: “Gij zult Assurbanipal liefhebben [...] uw heer, zoals jezelf.” De eis van Jahwe ook hem alleen lief te hebben, lijkt gemodelleerd op deze Assyrische eed van trouw. Zo lezen we in de Thora: “Heb de HEER, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw kracht.” De retoriek van Deuteronomium is eigenlijk een aangepaste vorm van de Assyrische eed en heeft wellicht tot doel die te ondermijnen; wie in de eerste plaats trouw zweert aan Jahwe, kan niet volkomen trouw zijn aan een vreemde koning.⁷⁶

Assurbanipal had van zijn vader een groot deel van Assyrië geërfd, een andere, oudere zoon was als koning over Babylonië aangesteld. Zoals te verwachten was, konden die twee het op den duur niet met elkaar vinden, en Assurbanipal trok op tegen zijn broer, tegen Babylonië. Het werd een slachting. Maar Assurbanipal was ook op een ander terrein een belangrijk vorst.

Kleitabletten

In Mesopotamië bestond een lange traditie waarin de koning werd gezien als de ‘zeer wijze’. Zo noemde Hammurabi zichzelf ‘de wijze, die alle

---

75 Nijssen, *Het wereldrijk van het Tweestromenland*, 118-119, 122.

76 Deut. 6:5. In: Hays, Machinist, ‘Assyria and the Assyrians’, 96-97.

wijsheid bezit'. Onder Assyrische koningen was het vooral Assurbanipal die wijsheid zocht. We laten hem aan het woord over wat de goden hem allemaal schonken:

Marduk, de Wijze der goden, gaf mij de gave van onbeperkt begrip en breed verstaan. Nabu, de schrijver van het universum, schonk mij al zijn wijsheid als geschenk. Ninurta en Nergal gaven mij lichamelijke kracht, mannelijkheid en ongeëvenaarde sterkte. Ik leerde de kennis van de wijze wijsgeer Adapa, het verborgen geheim, het geheel van de schrijfvaardigheid. Ik kan hemelse en aardse voortekenen onderscheiden en die bespreken in de vergadering van de experts. Ik ben in staat de series te bespreken "Als de lever een spiegelbeeld is van de hemel" met capabele geleerden.⁷⁷

Zo gaat het nog een tijdje door. Het beeld van de koning als Wijze treffen we ook aan in de figuur van Salomo:

God schonk Salomo zeer veel wijsheid en onderscheidingsvermogen en een veelomvattende kennis van zaken, zo overvloedig als het zand op het strand langs de zee. In wijsheid overtrof Salomo alle oosterlingen en alle Egyptenaren. [...] Hij dichtte drieduizend spreuken en duizend vijf liederen, over allerlei soorten planten, van de ceder op de Libanon tot de majoraan die uit de muur groeit, en over de lopende dieren, de vogels, de kruipende dieren en de vissen.⁷⁸

In de hoofdstad Nineve verzamelde Assurbanipal kleitabletten voor zijn bibliotheek. Door een brand verhardden veel tabletten die eeuwenlang bedolven onder het puin bleven, tot men in de 19e eeuw deze schat aan geschriften terugvond; het gaat om 30.000 tabletten, samen met brieven en administratieve documenten. Veel van die teksten waren destijds gewoon geconfisqueerd uit privébibliotheken van Babylonische priesters en exorcisten. (Alle vindplaatsen samen hebben zo'n half miljoen kleitabletten opgeleverd.) De bibliotheek te Nineve bevatte zo'n 300 tabletten met voortekenen, 200 woordenlijsten, 100 tweetalige teksten (Sumerisch – Akkadisch), 60 medische teksten, en een kleine 40 epische werken. De grootste groep tabletten waren bezwerings- en gebeden in

---

77 In: Hays, Machinist, 'Assyria and the Assyrians', 77.

78 1 Kon. 5:9-10, 12-13. In: Hays, Machinist, 'Assyria and the Assyrians', 77.

het Sumerisch, een toen dode taal die de priesters bleven gebruiken. De teksten hadden een regel voor regel vertaling in het Akkadisch. Deze bevatten ook lijsten van toverformules om het kwaad te weren en handboeken voor exorcisten.

De kleinste groep tabletten bestond uit literaire teksten, vaak in verschillende kopieën aanwezig. De bekendste is het Gilgamesjepis, maar men vond ook de Nederdaling van Ishtar in de Onderwereld en het Atrahasis epos (beide nieuwe versies van oudere Sumerische originelen). Een recenter werk was het Akkadische scheppingsverhaal, nog recenter was het Erra epos over de rampspoed die Babylonië eeuwen geleden had getroffen. Daarnaast waren er ook Wijsheidsteksten. We bespreken die in een later hoofdstuk. In het kleine Juda zou echter opschudding ontstaan over een ander geschrift.

De vondst van het boek van de Thora

In het kleine Juda ontstond onder de regering van koning Josia (r. 640-609) commotie over een heilig boek dat men bij herstelwerkzaamheden in de tempel had teruggevonden. Josia was een vorst die zich met hart en ziel toewijdde aan de ene Heer, Jahwe, met uitsluiting van alle andere goden, en die ook de cultus centraliseerde. Vandaar ook het renoveren van de tempel. Wat gevonden werd, was de *sefer hatora*, het 'boek van de Thora'. Er werd uit het boek voorgelezen en de profetes Chulda gaf duiding: de gramschap van Jahwe zou het volk treffen "omdat zij zich van Mij hebben afgekeerd, offers hebben ontstoken voor andere goden en Mij hebben getergd met de beelden die ze gemaakt hebben. Mijn toorn tegen deze stad is hoog opgelaaid en zal niet meer doven."⁷⁹ Dat was slecht nieuws, maar omdat Josia zich verootmoedigde, zou hij in vrede sterven en het onheil dat God beschikte over Jeruzalem niet hoeven aan te zien. De vondst van het boek gaf de koning de goddelijke legitimatie om zijn hervormingswerk voort te zetten; alles wat maar iets te maken had met afgoden – en dat blijkt volgens de Bijbel heel wat geweest te zijn – werd vernietigd. Wantrouwende onderzoekers denken echter dat het 'boek van de Thora' geen oud boek was, doch in Josia's tijd op schrift werd gesteld om het volk te overtuigen van de noodzaak van een grondige hervorming. Een en ander was in scène gezet.⁸⁰ Volgens onderzoekers moet

---

79 2 Kon. 22:17.

80 Zo o.m. Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, 165-182.

dat 'boek van de Thora' het boek Deuteronomium zijn geweest of een vroege versie daarvan, misschien de hoofdstukken 12-26.⁸¹ Om Josia's claim op de noordelijke gebieden van Israël, die na het vertrek van de Assyriërs vrijkwamen, te rechtvaardigen, werd de geschiedenis van een oud koninkrijk onder David en Salomo geschreven. Koning Josia zou dat rijk herstellen. Een eeuw lang had Assyrië Israël bezet, en Josia wist dat deze ongelukkige gang van zaken Gods straf was op Israëls ontrouw aan het verbond met God, Assyrië was Gods roede geweest. De Israëlieten hadden immers niet afgerekend met de heidense goden en hadden zich van de wet van Mozes maar weinig aangetrokken. Jeremia profeteerde bij die gelegenheid tot Israël:

Ga, roep tegen het noorden:
Kom terug, ontrouw Israël – spreekt de HEER –,
dan zal Ik mijn woede laten varen,
want Ik ben trouw en liefdevol,
niet eeuwig duurt mijn toorn
– spreekt de HEER.
Erken alleen dat je schuldig bent,
tegen de HEER, je God, in opstand bent gekomen,
dat je overal op zoek ging naar andere goden,
onder elke bladerrijke boom,
dat je niet naar Mij geluisterd hebt
– spreekt de HEER.⁸²

Nu was Gods toorn dan eindelijk van Israël geweken. De Assyriërs, wier macht tanende was, trokken zich terug uit het land, en Juda was niet langer een vazalstaat van het voormalige wereldrijk. Tussen 640 en 590 ontstond een machtsvacuüm dat verschillende staatjes nu zelf opvulden: Tyrus, Ammon, Cilicië en Cappadocië in Anatolië, en ook Juda, verheugden zich een herwonnen vrijheid. Josia rukte op naar het noorden om Israël in te nemen. Al had hij ook zorgen. In Israël leefden heel wat mensen, vreemdelingen die daar door de Assyriërs waren geïmporteerd en die er andere goden op na hielden. Veel Israëlieten waren ook gehuwd met deze inwijkelingen. Het was zaak ook daar het in de tempel gevonden wetboek te implementeren. Maar het mocht niet zijn. Koning Josia

---

81 P.C. Craigie, *The Book of Deuteronomy*, (NICOT) Cambridge 1976, 26

82 Jer. 3:12-13.

vond de dood bij een treffen met farao Necho, die Assyrië te hulp snelde tegen Babylonië dat ongepaste pretenties had gekregen. De hereniging met Israël ging niet door. Ook de Bijbel verhaalt daarover: “Tijdens de regering van Josia trok farao Necho, de koning van Egypte, naar de Eufraat op om zich bij de koning van Assyrië te voegen. Koning Josia ging de farao tegemoet, maar toen ze elkaar in Megiddo troffen, werd hij door hem gedood.”⁸³ Juda, geheel Palestina, kwam in Egyptische handen. Voor even, want Egypte zou spoedig plaats moeten ruimen voor Babylonië.

BABYLONIË EN DE JUDESE BALLINGSCHAP

Zowat een eeuw lang hadden Israël en Juda geleden onder de bemoeienissen en onderdrukking door de Assyriërs. Israël was eraan onderdoor gegaan, maar Juda herleefde. De gerustheid en herwonnen vrede zouden echter van korte duur zijn. Voor Juda zou alweer een moeilijke periode aanbreken door weer een buitenlandse inmenging. Deze keer door de Babyloniërs.

De ondergang van Assyrië

Na de dood van Assurbanipal begon de snelle en onverwachte neergang van het Assyrische rijk. Het zou nooit meer opstaan. Egypte bevrijdde zich van het Assyrische juk, provincies in Klein-Azië scheurden zich af, Babylonië werd onafhankelijk, in het oosten roerden zich de Meden, er waren ruzies om de macht binnen de Assyrische koninklijke familie. En toen – wat nooit eerder gebeurd was – namen de Babyloniërs en de Meden samen de Assyrische hoofdstad Nineve in. De Meden, gedreven door de zoroastrische godsdienst die bij hen wortel had geschoten, werden door de nieuwe religie geïnspireerd om het gebied van het ‘Kwaad en de Leugen’ te vernietigen, hun interventie was gewelddadig en destructief. Een Babylonisch verslag: “De koning van de Manda-horden [Meden] vernietigden zonder vrees de heiligdommen van alle goden van Subartu [Assyrië].”⁸⁴ De Babyloniërs lieten de heiligdommen met rust. Kort na 610 had Assyrië opgehouden te bestaan. Het is niet helemaal duidelijk hoe het zo snel neerwaarts kon gaan met dit eens zo mach-

---

83 2 Kon. 23:29.

84 Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, 168

tige rijk. Mogelijk heeft het te maken met het feit dat het kernland van Assyrië over weinig grondstoffen beschikte, dat de eigen bevolking niet erg talrijk was, en dat alleen door naburige volken met wreed geweld te onderwerpen en hun rijkdommen te roven Assyrië toch zo lang had kunnen bestaan. Een troonstrijd van 20 jaar in Assyrië zelf hielp ook niet echt.

Babylonië, het land aan de Tigris en de Eufraat, met Sumer in het zuiden en Akkad in het noorden, bestond al in de eerste helft van het 2^e millennium v.Chr. Men spreekt dan van de Oud-Babylonische periode. Lang vóór die tijd hadden de Sumeriërs zich in het zuiden gevestigd, begin 3^e millennium. Maar al vroeg infiltrerden steeds meer groepen Akkadisch sprekende nomaden het gebied, en halfweg het 3^e millennium onderwierp de Akkadische Sargon I een groot deel van Mesopotamië. Zo ongeveer om de eeuw werd het bestaande rijk door ‘barbaren’ vernietigd, die dan hun eigen rijk oprichtten. Dat gebeurde ook door de Amoriëten onder leiding van hun koning Hammurabi (r. 1792-1750). Zijn rijk vormde een hoogtepunt, alom bekend is de Hammurabi Code, een compendium van wetten, dat nog invloed zou hebben op wetten in het boek Exodus.⁸⁵ Onder Hammurabi werd Babel de hoofdstad. Met de plundering van Babel door de Hethieten in de 16^e eeuw kwam een eind aan dit Babylonische rijk. De Hethieten hadden daarvoor meer dan duizend kilometer afgelegd, om daarna gewoon huiswaarts te keren. Daarna volgde de Kassitische – of de Midden-Babylonische – periode, waarin het rijk werd gedomineerd door de niet-Semitische Kassieten. Hun dynastie duurde liefst tot 1158. De ondergang van hun rijk werd onder meer bewerkt door aanvallen van de Elamieten uit het oosten. Een schrijnend symbool van die ondergang was de ontvoering van Marduks beeld uit zijn tempel, de Esagila te Babel, door de Elamieten. Maar er waren ook allerlei migranten die zich in de streek vestigden: Arameeërs en Chaldeeërs zorgden voor onrust. Toch zou in deze periode een bekend heerser orde op zaken stellen: Nebukadnessar I (r. 1125-1104). Hij versloeg de Elamieten en haalde het beeld van Marduk terug: “In zijn ruimhartigheid had Marduk medelijden en hij keerde terug naar de heilige stad.” Waarschijnlijk werd toen de *Enuma Elisj* gecomponeerd. In dit epos werd Marduk gepromoveerd tot hoofdgod van het Babylonische pantheon. Tijdens het Akitufestival werd het werk geciteerd. Ook

---

85 Bondsboek: Ex. 21-23, zie D. De Waele, *Vergeeten rijkdom: Joodse wereldliteratuur uit de klassieke oudheid*, Utrecht 2022, 65.

andere boeken als de *Ludlul bel nemeqi* (een theodicee) werden toen op schrift gesteld. Met de Assyrische vorst Tiglatpileser III (r. 744-727) diende zich een nieuwe dreiging aan die zou leiden tot de verovering van Babylonië. Tussendoor zouden enkele Chaldeeuwse vorsten de Babylonische troon bezetten. Tot Assyrië viel.

Het was een lokale beambte, Nabopolassar, die zichzelf wel geschikt vond de vrijgekomen troon van Babylonië te bezetten. We spreken dan van het Neo-Babylonische Rijk. Babylonië trok op tegen Assyrië, nam zijn gebieden in en meteen ook Syrië en de Levant. Daar, in Israël, verlustigde de profeet Nahum zich in de ondergang van Assyrië, van zijn hoofdstad Nineve, een ondergang die natuurlijk op naam van Jahwe werd geschreven:

Wee de bloedstad, een en al leugen, vol oorlogsbuit, het roven houdt niet op.

Hoor! Knallende zwepen! Hoor! Daverende wielen! Dravende paarden, denderende wagens,

steigerende ruiters, vlammeende zwaarden, bliksemende lansen!

Vele doden, massa's lichamen, ontelbaar veel lijken, mensen struikelen erover.

Je gedraagt je als een hoer, een verleidster ben je, bedreven in toverij, je verkwanselt volken voor je ontuchtige praktijken, en stammen voor je toverkunst.

Daarom zal Ik je straffen – spreekt de HEER van de hemelse machten.

Ik zal je kleren optillen tot over je gezicht, je naaktheid aan alle volken tonen,

je schaamte aan alle landen laten zien.

Ik zal je met vuil besmeuren, je belachelijk maken, je te kijk zetten.

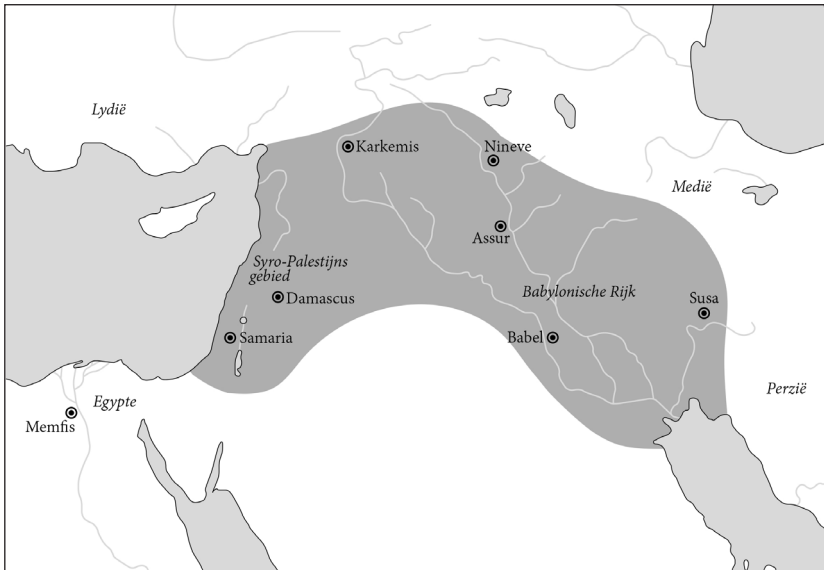
Dan zal ieder die je ziet zich van je afwenden en zeggen: 'Nineve is verwoest!'

Wie zal om je rouwen? Waar vind Ik iemand die je troost?⁸⁶

Nahum besloot zijn godsspraak met de woorden: "Wie hoort wat er met jou gebeurt, klapt in zijn handen, want wie heeft niet voortdurend geleden onder jouw wreedheid?"

---

86 Nahum 3:1-7.

Kaart 9. Het Babylonische Rijk ca. 600-539

De ballingschap

Babylonië diende het Syro-Palestijnse gebied op Egyptische troepen te veroveren, die zich daar na het vertrek van Assyrische troepen hadden genesteld. Het was onder leiding van Nebukadnessar II (r. 605-562) dat Babylonische troepen slaags raakten met Egyptische in de noord-Syrische stad Karkemis, waar de Egyptische troepen teruggedreven werden, in 605 v.Chr. was dat. De kleine staten in de regio kwamen nu in de Babylonische invloedssfeer, ook Juda met zijn nieuwe koning Jojakim (r. 609-598). Het boek Koningen vertelt daarover: “De koning van Egypte ondernam geen veldtochten meer buiten zijn eigen land, want de koning van Babylonië had heel het gebied dat aan de koning van Egypte toebehoorde ingenomen, vanaf de wadi die de grens met Egypte vormt tot aan de Eufraat.”⁸⁷ Koning Jojakim capituleerde voor de Babylonische vorst en regeerde voortaan over een vazalstaat.

De Babylonische vorst wist zich geroepen door de goden om over ‘de wereld’ te regeren, en in die wereld steden en heiligdommen herop te bouwen: “Marduk gaf mij de verspreide volken om te hoeden; hij beval

87 2 Kon. 24:7.

BIBLIOGRAFIE

Inleiding

D. De Waele, *Vergeten rijkdom: Joodse wereldliteratuur uit de klassieke oudheid*, Utrecht 2022.

S.N. Kramer, *L'histoire commence à Sumer*, Paris 1986.

1. Geschiedenis van het Midden-Oosten

Primaire bronnen

Y. Bloch, L.A. Peri, 'I Placed My Name There: The Great Inscription of Tukulti-Ninurta I, King of Assyria, from the Collection of David and Cindy Sofer, Londen, in: 'Israel Museum Studies in Archeology', 8 (2016-2017), 2-56.

M. Cleton, P. Cleton, *Sinuhe & Het testament van Amenemhat*, Leiden 2013.

R.J. Demarée en K.R. Veenhof (red.), *Zij schreven geschiedenis: Historische documenten uit het oude Nabije Oosten (2500 – 100 v.Chr.)*, Leiden/Leuven 2003.

F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes, *Flavius Josephus: Tegen de Grieken*, Amsterdam/Leuven 1999.

Secundaire bronnen

J.L. Berquist, *Judaism in Persia's Shadow: A Social and Historical Approach*, Minneapolis 1995.

E.H. Cline, *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*, Oxford 2014.

- M. Cogan, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries B.C.E.*, Missoula 1974.
- P.C. Craigie, *The Book of Deuteronomy*, (NICOT) Cambridge 1976.
- D. De Waele, *Vergeten rijkdom: Joodse wereldliteratuur uit de klassieke oudheid*, Utrecht 2022.
- D. De Waele, *Godenschemering: De geschiedenis van ons geloof in God*, Utrecht 2023.
- B. Düring, 'Ondergang door klimaatverandering?', in: *Phoenix* 69,1 (2023), 28-39.
- I. Finkelstein & N.A. Silberman, *De bijbel als mythe: Opgravingen vertellen een ander verhaal*, Den Haag 2007.
- H. Frankfort, *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago/London 1978.
- H. Gzella, *De eerste wereldtaal: De geschiedenis van het Aramees*, Amsterdam 2017.
- Ch.B. Hays, P. Machinist, 'Assyria and the Assyrians', in: B.T. Arnold, B.A. Strawn, *The World Around the Old Testament: The People and Places of the Ancient Near East*, Grand Rapids 2016, 31-105.
- H. Jagersma, *Geschiedenis van Israël in het oudtestamentische tijdvak*, Kampen 1984.
- J. Lendering, *Oorlogsmist: Veldslagen en propaganda uit de oudheid*, Amsterdam 2006.
- J. Lendering, *Vergeten erfenis: Oosterse wortels van de westerse cultuur*, Amsterdam 2009.
- M. Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, London Oakville 2007.
- H. Niehr, "'Israelite' religion and 'Canaanite' religion", in: F. Stavrakopoulou & J. Barton (eds.), *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York 2010, 23-36.
- D. Nijssen, *Het wereldrijk van het Tweestromenland: De opkomst van Assyrië, Babylonië en Perzië*, Utrecht 2021.
- D.B. Redford, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton 1992.
- M. Reynders, *Exodus: De impact van een Bijbelse migratie*, Gorredijk 2022.
- K.A.D. Smelik, *Een tijd van oorlog, een tijd van vrede: Bezetting en bevrijding in de Bijbel*, Zoetermeer 2005.
- K.A.D. Smelik, *Neem een boekrol en schrijf: Tekstvondsten uit het oude Israël*, Zoetermeer 2006.
- D. Van Acker, *De vernietiging van Ugarit en haar bondgenoten, wie liet wie in de steek?* Leuven 2011-2012.
- M. Van De Mierop, *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*, Malden/Oxford 2004.

- D.S. Vanderhooft, 'Babylonia and the Babylonians', in: B.T. Arnold, B.A. Strawn, *The World Around the Old Testament: The People and Places of the Ancient Near East*, Grand Rapids 2016.
- K. van der Toorn, *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia: A Comparative Study*, Assen/Maastricht 1985.
- K. van der Toorn, *Wie schreef de Bijbel? De ontstaansgeschiedenis van het Oude Testament*, Utrecht 2009.

2. Dagelijks leven

Primaire bronnen

- B.P. Badham, *Ancient Egyptian Love Songs: With Commentary*, California 2014.
- M.D. Coogan, *Stories from Ancient Canaan*, Louisville 1978.
- Herodotus, *Historiën*. Vert. H.L. van Dolen, *Herodotos: Het verslag van mijn onderzoek*, Nijmegen 1995.
- T. Jacobsen, *The Harps that Once...: Sumerian Poetry in Translation*, New Haven/London 1987.
- M.T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997.
- S. Schepel, *Enuma Elisj: Het Babylonische scheppingsverhaal*, Deventer 2021.
- H. Vanstiphout, *Eduba: Schrijven en lezen in Sumer*, Amsterdam 2004.

Secundaire bronnen

- G.A. Anderson, *Sacrifices and Offerings in Ancient Israel: Studies in their Social and Political Importance*, Atlanta 1987.
- S. Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Oxford 2003.
- O. Borowski, *Daily Life in Biblical Times*, Atlanta 2003.
- H. Broekema, *Inanna, heerseres van hemel en aarde: Geschiedenis van een Sumerische godin*, Leeuwarden 2013.
- G. Contenau, *Zo leefden de Babyloniërs en Assyriërs ten tijde van Nebukadnezar*, Baarn 1979.
- C.H.J. de Geus, *De Israëlitische stad*, Kampen 1984.
- R. De Vaux, *Hoe het oude Israël leefde: De instellingen van het Oude Testament, deel 1*, Roermond 1973.
- D. De Waele, 'De positie van de Joodse vrouw in de oudheid: Een overzicht van de recente literatuur', *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, juli 1996, 215-236.

- D. De Waele, *Ontluikend christendom: Cultuurgeschiedenis van een nieuwe religie in de Grieks-Romeinse wereld*, Utrecht 2021.
- M. Dijkstra, 'Schone handen – reinheid in de culturen van de Levant', in: *Phoenix* 48,2 (2002), 73-92.
- I. Finkelstein & N.A. Silberman, *De bijbel als mythe: Opgravingen vertellen een ander verhaal*, Den Haag 2007.
- J.S. Greer, J.W. Hilber, J.H. Walton, *Behind the Scenes of the Old Testament: Cultural, Social, and Historical contexts*, Grand Rapids 2018.
- V. Haas, *Babylonischer Liebesgarten: Erotik und Sexualität im alten Orient*, München 1999.
- R.S. Hallote, *Death, Burial, and Afterlife in the Biblical World: How the Israelites and Their Neighbors Treated the Dead*, Chicago 2001.
- E.W. Heaton, *Het dagelijks leven in de tijd van het Oude Testament*, Baarn 1958.
- T. Jacobsen, 'Mesopotamia', in: H. & H.A. Frankfort, J.A. Wilson & T. Jacobsen, W.A. Irwin, *The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East*, Chicago/London 1977, 123-219.
- R. Labat, *Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux*, Paris/Leiden 1951.
- M. Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, London/Oakville 2007.
- C. Meyers, *Rediscovering Eve: Ancient Israelite Women in Context*, Oxford 2012.
- C. Meyers, 'Women's religious life (Iron Age Israel)', in: S. Lynn Budin & J. MacIntosh Turfa (eds.), *Women in Antiquity: Real Women Across the Ancient World*, London/New York 2016.
- J. Milgrom, *Leviticus 17-22*, New York 2000.
- P.R.S. Moorey, *Ur "of the Chaldees." A Revised and Updated Edition of Sir Leonard Woolley's Excavations at Ur*, New York 1982.
- M. Nissinen, *Homoeroticism in the Biblical World: A Historical Perspective*, Minneapolis 1998.
- G. Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, Austin 2006.
- H.W.F. Saggs, *The Greatness That Was Babylon: A Sketch of the Ancient Civilization of the Tigris-Euphrates Valley*, New York 1962.
- D.C. Snell, *Life in the Ancient Near East: 3100-332 B.C.E.*, New Haven/London 1997.
- K. Spronk, *Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Ancient Near East*, Neukirchen-Vluyn 1986.
- M. Stol, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*, Leiden 1983.
- M. Stol, *Vrouwen van Babylon: Prinsessen, priesteressen, prostituees in de bakermat van de cultuur*, Kampen 2012.

- B. Troy, *Legally Bound: A Study of Women's Legal Status in the Ancient Near East*, Oxford 2004.
- M. Van De Mierop, *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*, Malden/Oxford 2004.
- K. van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf: De rol van de godsdienst in het leven van de Israëlitische en de Babylonische vrouw*, Baarn 1987.
- K. van der Toorn, *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia: A Comparative Study*, Assen/Maastricht 1985.
- A. van Selms, *Marriage & Family Life in Ugaritic Literature*, London 1954.
- J. Vergote, *De Egyptenaren en hun godsdienst*, Haarlem 1978.
- F.A.M. Wiggemann, 'Lamasjtu, dochter van Anu', in: M. Stol, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*, Leiden 1983, 95-116.
- E.A. Wilson, *Women of Canaan: The Status of Women at Ugarit*, Whitewater 2013.

3. Een wereld vol goden en magie

Primaire bronnen

- B.T. Arnold, B.E. Beyer, *Readings from the Ancient Near East: Primary Sources for Old Testament Study*, Grand Rapids 2002.
- S. Dalley, *Myths from Mesopotamia: Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others*, Oxford 2000.
- M.A. Geru, *Het Egyptische dodenboek*, Deventer 1974.
- S. Schepel, *Enuma Elisj: Het Babylonische scheppingsverhaal*, Deventer 2021.
- Herodotus, *Historiën*. Vert. H.L. van Dolen, *Herodotos: Het verslag van mijn onderzoek*, Nijmegen 1995.
- H. Vanstiphout, *Het epos van Gilgamesj*, Roeselare 2002.

Secundaire bronnen

- T. Abusch, *The Witchcraft Series Maqlû*, Atlanta 2015.
- R. Albertz, 'Personal Piety', in: F. Stavrakopoulou & J. Barton (eds.), *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York 2010.
- T. Barton, *Ancient Astrology*, London/New York 1994.
- M. Belanger, *Sumerian Exorcism: Magick, Demons, and the Lost Art of Marduk*, Fort Wayne 2016.
- S. Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Oxford 2003.

- J.F. Borghouts, *Ancient Egyptian Magical Texts*, Leiden 1978.
- O. Borowski, *Daily Life in Biblical Times*, Atlanta 2003.
- J. Bottéro, *Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods*, Chicago/London 1987.
- W. Bousset, *Die Himmelsreise der Seele*, Darmstadt 1960.
- H. Broekema, *Inanna, heerseres van hemel en aarde: Geschiedenis van een Sumerische godin*, Leeuwarden 2013.
- M.D. Coogan, *Stories from Ancient Canaan*, Louisville 1978.
- R. De Vaux, *Hoe het oude Israël leefde: De instellingen van het Oude Testament, deel 2*, Roermond 1973.
- D. De Waele, *Ontluikend christendom: Cultuurgeschiedenis van een nieuwe religie in de Grieks-Romeinse wereld*, Utrecht 2021.
- D. De Waele, *Godenschemering: De geschiedenis van ons geloof in God*, Utrecht 2023.
- D. De Waele, *Hemelreizen en hellevaarten: Over dodenrijk, hemel en hel in de oudheid*, Utrecht. Te verschijnen.
- D. De Waele, *Begeerte: Liefde en lust in de wereld van de Bijbel*, Utrecht 2025.
- N. De Zorzi, 'The magic of Mesopotamia', in: <https://medienportal.univie.ac.at/uniview/forschung/detailansicht/artikel/the-magic-of-mesopotamia/>
- J. Dieleman, 'Rituele reinheid in het Oude Egypte', in: *Phoenix* 48,2 (2002).
- S. Donadoni, 'De dode', in: S. Donadoni, *De wereld van de Egyptenaren*, Amsterdam 1993, 261-288.
- F. Dunand & Ch. Zivie-Coche, *Gods and Men in Egypt: 3000 BCE to 35 CE*, Ithaca/London 2004.
- M. Eliade, *Le mythe de l'éternel retour: Archétypes et répétition*, Paris 1969.
- M. Eliade, *Histoire des croyances et des idées religieuses: De l'âge de pierre aux Mystères d'Éleusis*, Paris 1976.
- H. Frankfort, *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago/London 1978.
- L. Gahlin, *Het oude Egypte: Goden, mythen en religie*, Utrecht 2001.
- J. Geller en F. van Koppen, 'Mesopotamische bezweringen', in: *Phoenix* 52,2 (2006).
- R.S. Hallote, *Death, Burial, and Afterlife in the Biblical World: How the Israelites and Their Neighbors Treated the Dead*, Chicago 2001.
- P. Handcock, *The Babylonian Penitential Psalms*, London/New York 1921.
- Ch. Hays, P. Machinist, 'Assyria and the Assyrians', in: B.T. Arnold & B.A. Strawn, *The World around the Old Testament: The People and Places of the Ancient Near East*, Grand Rapids 2016, 31-105.

- J. Hazenbos, 'Magie bij de Hethieten', in: *Phoenix* 52,2 (2006).
- J.W. Hilber, 'Prophecy, Divination, and magic in the Ancient Near East', in: J.S. Greer, J.W. Hilber, J.H. Walton, *Behind the Scenes of the Old Testament: Cultural, Social, and Historical contexts*, Grand Rapids 2018, 368-374.
- S.H. Hooke, *Babylonian and Assyrian Religion*, London 1953.
- S. Ikram, *Dood en begrafenisrituelen in het oude Egypte*, Amsterdam 2006.
- T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, New Haven/London 1976.
- O. Keel, *De wereld van de oud-oosterse beeldsymboliek en het Oude Testament: toegelicht aan de hand van de Psalmen*, Kampen 1984.
- G.A. Klingbeil, 'Priests in the Ancient Near East', in: J.S. Greer, J.W. Hilber, J.H. Walton, *Behind the Scenes of the Old Testament: Cultural, Social, and Historical contexts*, Grand Rapids 2018, 355-360.
- Ulla Koch-Westenholz, *Babylonian Liver Omens: The Chapters Manzāzu, Padānu and Pān Tākalti of the Babylonian Extispicy Series Mainly from Aššurbanipal's Library*, Copenhagen 2000.
- M. Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, London/Oakville 2007.
- C. Meyers, 'Household Religion', in: F. Stavrakopoulou & J. Barton (eds.), *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York 2010, 118-134.
- S. Nigosian, *Magic and Divination in the Old Testament*, Brighton/Chicago/Toronto 2008.
- D. Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, Atlanta 2002.
- S. Parpola, *Assyrian Prophecies*, Helsinki 1997.
- S. Pernigotti, 'De priester', in: S. Donadoni, *De wereld van de Egyptenaren*, Amsterdam 1993, 127-157.
- G. Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, Austin 2006.
- H.W.F. Saggs, *The Greatness That Was Babylon: A Sketch of the Ancient Civilization of the Tigris-Euphrates Valley*, New York 1962.
- G.J. Shaw, *The Egyptian Myths: A Guide to the Ancient Gods and Legends*, London 2014.
- K.A.D. Smelik, *De dood en de Bijbel*, Heerenveen 2003.
- J.Z. Smith, *Map is not Territory: Studies in the History of Religions*, Chicago/London 1978.
- M. Stol, *Vrouwen van Babylon: Prinsessen, priesteressen, prostituees in de bakermat van de cultuur*, Utrecht 2012.
- K. Spronk, *Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Ancient Near East*, Neukirchen-Vluyn 1986.
- K. Spronk, 'Magie in de Levant en het Oude Testament', in: *Phoenix* 52,2 (2006).

- K. Szpakowska, 'Nightmares in Ancient Egypt', in: J.-M. Husser & A. Mouton (eds.), *Le cauchemar dans les sociétés antiques: actes des journées d'étude de l'UMR 7044 (15-16 novembre 2007, Strasbourg)*, Paris 2010, 21-39.
- E. Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, Cambridge 2011.
- R.C. Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia. Vol. 1*, London 1903.
- R.C. Thompson, *The Devils and Evil Spirits of Babylonia. Vol. 2*, London 1904.
- K. van der Toorn, *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia: A Comparative Study*, Assen/Maastricht 1985.
- K. van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf: De rol van godsdienst in het leven van de Israëlitische en de Babylonische vrouw*, Baarn 1987.
- B.A. van Proosdij, *L.W. King's Babylonian Magic and Sorcery: Being "The Prayers of the Lifting of the Hand"*, Leiden 1952 (proefschrift).
- W. von Soden, *The Ancient Orient: An Introduction to the Study of the Ancient Near East*, Grand Rapids 1985.
- J.H. Walton, *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament: Introducing the Conceptual World of the Hebrew Bible*, Grand Rapids 2006.
- J.H. Walton, 'The Temple in Context', in: J.S. Greer, J.W. Hilber, J.H. Walton, *Behind the Scenes of the Old Testament: Cultural, Social, and Historical contexts*, Grand Rapids 2018, 349-354.
- E. Wente, *Letters From Ancient Egypt*, Atlanta 1990.
- F.A.M. Wiggermann, 'Lamasjtu, dochter van Anu', in: M. Stol, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*, Leiden 1983, 95-116.

4. Over goden en mensen

Primaire bronnen

- B.T. Arnold & B.E. Beyer, *Readings from the Ancient Near East: Primary Sources for Old Testament Study*, Grand Rapids 2002.
- A. Barucq, F. Daumas, *Hymnes et prières de l'Égypte ancienne*, Paris 1980.
- M. Cleton, P. Cleton, *Sinuhe & Het testament van Amenemhat*, Leiden 2013.
- Herodotus, Historiën*. Vert. H.L. van Dolen, *Herodotos: Het verslag van mijn onderzoek*, Nijmegen 1995.
- H. Vanstiphout, *Helden en goden van Sumer: Een keuze uit de heroïsche en mythologische dichtkunst van het Oude Mesopotamië*, Nijmegen 1998.

Secundaire bronnen

- R. Albertz, 'Personal Piety', in: F. Stavrakopoulou & J. Barton (eds.), *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York 2010, 135-146.
- J. Bottéro, 'Religiosité et raison en Mésopotamie', in: J. Bottéro, C. Herrenschildt, J.-P. Vernant, *L'Orient ancien et nous*, Paris 2011.
- H. Broekema, *Inanna, heerseres van hemel en aarde: Geschiedenis van een Sumerische godin*, Leeuwarden 2013.
- N. Cohn, *Cosmos, Chaos & the World to Come: The Ancient Roots of Apocalyptic Faith*, Yale 2001.
- R. De Vaux, *Hoe het oude Israël leefde: De instellingen van het Oude Testament, deel 1*, Roermond 1973.
- R. De Vaux, *Hoe het oude Israël leefde: De instellingen van het Oude Testament, deel 2*, Roermond 1973.
- D. De Waele, *Ontluikend christendom: Cultuurgeschiedenis van een nieuwe religie in de Grieks-Romeinse wereld*, Utrecht 2021.
- D. De Waele, *Godschemering: De geschiedenis van ons geloof in God*, Utrecht 2023.
- D. De Waele, *Begeerte: Liefde en lust in de wereld van de Bijbel*, Utrecht 2025.
- D. De Waele, *Hemelreizen en hellevaarten: Over dodenrijk, hemel en hel in de oudheid*, Utrecht. Te verschijnen.
- F. Dunand & Ch. Zivie-Coche, *Gods and Men in Egypt: 3000 BCE to 35 CE*, Ithaca/London 2004.
- M. Eliade, *Le mythe de l'éternel retour: Archétypes et répétition*, Paris 1969.
- H. Frankfort, *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago/London 1978.
- T. Frymer-Kensky, *In the Wake of the Goddesses: Women, Culture and the Biblical Transformation of Pagan Myth*, New York 1992.
- L. Gahlin, *Egypte: goden, mythen en religie*, Utrecht 2001.
- B. Gunn, 'The Religion of the Poor in Ancient Egypt and their Prayers for Mercy', in: Ch.F. Horne, *Sacred Books and Early Literature of the East: Egypt*, New York London 1917, 309-323.
- E. Hornung, 'De farao', in: S. Donadoni, *De wereld van de Egyptenaren*, Amsterdam 1993.
- W.A. Irwin, 'The Hebrews', in: H. & H.A. Frankfort, J.A. Wilson & T. Jacobsen, W.A. Irwin, *The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East*, Chicago/London 1977, 223-360.
- T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, New Haven/London 1976.

- T. Jacobsen, 'Mesopotamia', in: H. & H.A. Frankfort, J.A. Wilson & T. Jacobsen, W.A. Irwin, *The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East*, Chicago/London 1977, 123-219.
- W.G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford 1960.
- G. Leick, *Mesopotamia: The Invention of the City*, London/New York 2001.
- S. Mowinkel, *The Psalms in Israel's Worship*, Oxford 1962.
- G. Pinch, *Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt*, Oxford 2002.
- H.W.F. Saggs, *The Greatness That Was Babylon: A Sketch of the Ancient Civilization of the Tigris-Euphrates Valley*, New York 1962.
- A.H. Sayce, *Assyrian Religion*, Montana 2010, 71-73. Gedeeltelijke herdruk van *Assyria: Its Princes, Priests and People*, London 1893.
- K. Spronk, *Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Ancient Near East*, Neukirchen-Vluyn 1986.
- M. Stol, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*, Leiden 1983.
- M. Stol, *Vrouwen van Babylon: Prinsessen, priesteressen, prostituees in de bakermat van de cultuur*, Utrecht 2012.
- E. Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, Cambridge 2011.
- J.A. Tyldesley, *Myths & Legends of Ancient Egypt*, London 2011.
- K. van der Toorn, *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia: A Comparative Study*, Assen/Maastricht 1985.
- K. van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf: De rol van godsdienst in het leven van de Israëlitische en de Babylonische vrouw*, Baarn 1987.
- B.A. van Proosdij, *L.W. King's Babylonian Magic and Sorcery: Being "The Prayers of the Lifting of the Hand"*, Leiden 1952 (proefschrift),
- A. van Selms, *Marriage & Familie Life in Ugaritic Literature*, London 1954.
- J. Vergote, *De Egyptenaren en hun godsdienst*, Haarlem 1978.
- W. von Soden, 'Zur Stellung des "Geweiheten" (qds) in Ugarit', *UF* 2 (1970), 329.
- W. von Soden, *The Ancient Orient: An Introduction to the Study of the Ancient Near East*, Grand Rapids 1985.
- N.H. Walls, *The Goddess Anat in Ugaritic Myth* (SBL-DS, 135), Atlanta 1992.
- J.H. Walton, *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament: Introducing the Conceptual World of the Hebrew Bible*, Grand Rapids 2006.
- E. Wente, *Letters From Ancient Egypt*, Atlanta 1990.

5. Zoroastrisme

Primaire bronnen

- J. de Vries, *De Gatha's van Zaratushtra*, Den Haag 1995.
A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders 3: Barnabas; Papias; Brief aan Diognetus; Quadratus*, Baarn 1967.
F.G. Martínez en A. van der Woude, *De rollen van de Dode Zee*, Kampen/Tielt 2007.
P. Oussoren, R. Dekker, *Gooische Bijbel*, Vught 2017.

Secundaire bronnen

- M. Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, London/New York 2001.
G.W. Carter, *Zoroastrianism and Judaism*, Boston 1918 (reprint).
N. Cohn, *Cosmos, Chaos & the World to Come: The Ancient Roots of Apocalyptic Faith*, Yale 2001.
T. Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, London 2009.
D. De Waele, *Ontluikend christendom: Cultuurgeschiedenis van een nieuwe religie in de Grieks-Romeinse wereld*, Utrecht 2021.
De Waele, *Vergeeten rijkdom: Joodse wereldliteratuur uit de klassieke oudheid*, Utrecht 2022.
M. Eliade, *Le chamanisme: Et les techniques archaïques de l'extase*, Paris 1968.
M. Eliade, *Histoire des croyances et des idées religieuses: De l'âge de pierre aux Mystères d'Éleusis*, Paris 1976.
J. Rose, *Zoroastrianism*, London/New York 2018.
M. Stausberg, *Zarathustra and Zoroastrianism*, London 2008.
J.W. Waterhouse, *Zoroastrianism*, San Diego 2006.

6. Van polytheïsme naar monotheïsme

Primaire bronnen

- M.D. Coogan, *Stories from Ancient Canaan*, Louisville 1978.

Secundaire bronnen

- J. Asselmann, *Religion and Cultural Memory: Ten Studies*, Stanford 2006.
- D.M. Carr, *Holy Resilience: The Bible's Traumatic Origins*, New Haven/London 2014.
- R.J. Clifford Sj., *The Cosmic Mountain in Canaan and the Old Testament*, Eugene 1972
- N. Cohn, *Cosmos, Chaos, and the World to Come: The Ancient Roots of Apocalyptic Faith*, New Haven/London 1993.
- P.C. Craigie, *Ugarit and the Old Testament*, Eugene 1983.
- M. Dijkstra, 'Ik heb u gezegend bij JHWH van Samaria en zijn Asjera', in: B. Becking en M. Dijkstra (red.), *Één God alleen? Over monotheïsme in Oud-Israël en de verering van de godin Asjera*, Kampen 11-30.
- M. Eliade, *Histoire des croyances et des idées religieuses: De l'âge de pierre aux Mystères d'Éleusis*, Paris 1976.
- M. Korpel, J. de Moor, *Adam, Eva en de Duivel: Kanaänitische mythen en de Bijbel*, Vught 2016.
- F. Moore Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic: Essays in the History of the Religion of Israel*, Cambridge/London 1997.
- M. Reynders, *Exodus: De impact van een Bijbelse migratie*, Gorredijk 2022.
- K.A.D. Smelik, *Jodendom, een religie van leven*, Oud-Turnhout/'s-Hertogenbosch 2020.
- J.Z. Smith, *Map is not Territory: Studies in the History of Religions*, Chicago/London 1978.
- M.S. Smith, *The Origins of Biblical Monotheism: Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*, Oxford 2001.
- M.S. Smith, *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel*, San Francisco 2002.
- M.S. Smith, 'YHWH's Original Character: Questions about an Unknown God', in: J. van Oorschot, M. Witte (eds.), *The Origins of Yahwism*, Berlin/Boston 2017, 23-43.
- K. Spronk, 'Magie in de Levant en het Oude Testament', in: *Phoenix* 52,2 (2006).
- M. van der Meer, 'Bijbelhandschriften uit Qumran en elders bij de Dode Zee', in: F.G. Martínez en Eibert Tigchelaar (red.), *Fragmenten uit de woestijn: De Dode-Zeerollen opnieuw bekeken*, Zoetermeer 2003, 95-110.
- K. van der Toorn, 'Celebrating the New Year with the Israelites: Three Extra-biblical Psalms from Papyrus Amherst 63', in: *Journal of Biblical literature* 136-3 (2017), 633-649.

7. Religieuze teksten uit het oude Midden-Oosten

Primaire bronnen

- B.T. Arnold, B.E. Beyer, *Readings from the Ancient Near East: Primary Sources for Old Testament Study*, Grand Rapids 2002.
- M.D. Coogan, *Stories from Ancient Canaan*, Louisville 1978.
- S. Dalley, *Myths from Mesopotamia: Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others*, Oxford 1989.
- M. Dijkstra, *De reiger en de schildpad: Sprookjes en fabels uit de oude Oriënt*. Utrecht 2020.
- M.A. Geru, *Het Egyptische dodenboek*, Deventer 1974.
- W.G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford 1960.
- R.B. Parkinson, *The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems 1940-1640 BC*, Oxford 1997.
- M.T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1995.
- S. Schepel, *Enuma Elisj: Het Babylonische scheppingsverhaal*, Deventer 2021.
- Scriptural Research Institute, *Septuagint's Proverbs and the Wisdom of Amemope*, 2020.
- H.S.J. Thackeray, *The Story of Ahikar*, z.p., z.j.
- H. Vanstiphout, *Helden en goden van Sumer: Een keuze uit de heroïsche en mythologische dichtkunst van het Oude Mesopotamië*, Nijmegen 1998.
- H. Vanstiphout, *Het epos van Gilgamesj*, Roeselare 2002.
- H. Vanstiphout, *Eduba: Schrijven en lezen in Sumer*, Amsterdam 2004.

Secundaire bronnen

- D.W. Baker, 'Law and Legal Systems in Ancient Israel', in: J.S. Greer, J.W. Hilber, J.H. Walton, *Behind the Scenes of the Old Testament: Cultural, Social, and Historical contexts*, Grand Rapids 2018.
- J.J. Bodine, 'The Shabaka Stone: An Introduction', in: *Studia Antiqua* 7/1 (2009), 1-21.
- Y. Bonnefoy, *Asian Mythologies*, Chicago 1993.
- J. Bottéro, *Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods*, Chicago/London 1987.
- H. Broekema, *Inanna, heerseres van hemel en aarde: Geschiedenis van een Sumerische godin*, Leeuwarden 2013.
- A.Y. Collins, *The Combat Myth in the Book of Revelation*, Eugene 2001.
- N. Cohn, *Cosmos, Chaos, and the World to Come: The Ancient Roots of Apocalyptic Faith*, New Haven/London 1993.

- J. Day, *God's Conflict with the Dragon and the Sea: Echoes of a Canaanite Myth in the Old Testament*, Eugene 1985.
- D. De Waele, *Ontluikend christendom: Cultuurgeschiedenis van een nieuwe religie in de Grieks-Romeinse wereld*, Utrecht 2021.
- D. De Waele, *Vergeten rijkdom: Joodse wereldliteratuur uit de klassieke oudheid*, Utrecht 2022.
- M. Eliade, *Histoire des croyances et des idées religieuses: De l'âge de pierre aux Mystères d'Éleusis*, Paris 1976.
- H. Frankfort, *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago/London 1978.
- E.L. Greenstein, 'Wisdom in Ugaritic', in: R. Hasselbach, N. Pat-el (eds.), *Language and Nature: Papers Presented to John Huehnergard on the Occasion of his 60th Birthday*, Chicago 2012, 69-80.
- M. Korpel, J. de Moor, *Adam, Eva en de Duivel: Kanaänitische mythen en de Bijbel*, Vught 2016.
- S.N. Kramer, *L'histoire commence à Sumer*, Paris 1986.
- D. Launderville, *Piety and Politics: The Dynamics of Royal Authority in Homeric Greece, Biblical Israel, and Old Babylonian Mesopotamia*, Grand Rapids 2003.
- M. Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, London/Oakville 2007.
- G. Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, Austin 2006.
- D.B. Redford, *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton 1992.
- M. Reynders, *Exodus: De impact van een Bijbelse migratie*, Gorredijk 2022.
- M. Roggemans, *De levensboom: Tussen hemel en aarde*, Soest 2015.
- H.W.F. Saggs, *The Greatness That Was Babylon*, New York 1962.
- E.W. Tuinstra, *Spreuken – deel I, (POT)*, Baarn 1996.
- K. van der Toorn, *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia: A Comparative Study*, Assen/Maastricht 1985.
- J.W. van Henten & O. Mellink (red.), *Visioenen aangaande het einde: Apocalyptische geschriften en bewegingen door de eeuwen heen*, Zoetermeer 1998.
- P. van 't Riet, *De filosofie van het scheppingsverhaal*, Kampen 2008.
- W. von Soden, *The Ancient Orient: An Introduction to the Study of the Ancient Near East*, Grand Rapids 1985.
- J.H. Walton, *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament: Introducing the Conceptual World of the Hebrew Bible*, Grand Rapids 2006.

8. Priesters en profeten van Israël

Primaire bronnen

Herodotus, *Historiën*. Vert. H.L. van Dolen, *Herodotos: Het verslag van mijn onderzoek*, Nijmegen 1995.

Secundaire bronnen

G.A. Anderson, *Sacrifices and Offerings in Ancient Israel: Studies in their Social and Political Importance*, Atlanta 1987.

M. Barker, *The Gate of Heaven: The History and Symbolism of the Temple in Jerusalem*, Sheffield 2008.

N. Cohn, *Cosmos, Chaos, and the World to Come: The Ancient Roots of Apocalyptic Faith*, New Haven/London 1993.

R. De Vaux, *Hoe het oude Israël leefde: De instellingen van het Oude Testament, deel 2*, Roermond 1973.

D. De Waele, *Vergeten rijkdom: Joodse wereldliteratuur uit de klassieke oudheid*, Utrecht 2022.

D. De Waele, *Godschemering: De geschiedenis van ons geloof in God*, Utrecht 2023.

J. Dieleman, 'Rituele reinheid in het Oude Egypte', in: *Phoenix* 48,2 (2002).

P.M. Goedegebuure, 'Rituele reinheid bij de Hettieten', in: *Phoenix* 48,2 (2002), 93-102.

J.W. Hilber, 'Prophecy, Divination, and magic in the Ancient Near East', in: J.S. Greer, J.W. Hilber, J.H. Walton, *Behind the Scenes of the Old Testament: Cultural, Social, and Historical contexts*, Grand Rapids 2018, 368-374.

H. Jagersma, *Geschiedenis van Israël in het oudtestamentische tijdvak*, Kampen 1984.

H. Jagersma, 'Profetie en profeten', in: H. Jagersma en M. Vervenne (red.), *Inleiding in het Oude Testament*, Kampen 1992, 196-205.

M. Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, London/Oakville 2007.

M. Stol, 'Reinheid in Mesopotamië', in: *Phoenix* 48,2 (2002), 103-107.

K. van der Toorn, 'La pureté rituelle au Proche-Orient Ancien', in: *Revue de l'histoire des religions* 206-4 (1989), 339-356.

K. van der Toorn, *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia: A Comparative Study*, Assen/Maastricht 1985.

J. Vergote, *De Egyptenaren en hun godsdienst*, Haarlem 1978.

G. von Rad, *Theologie des Alten Testaments: Band II, Die Theologie der prophetischen Überlieferungen Israels*, München 1960.

Th.C. Vriezen & A.S. van der Woude, *Literatuur van Oud-Israël*, Katwijk aan Zee 1984.

Nawoord

Primaire bronnen

H. Vanstiphout, *Het epos van Gilgamesj*, Roeselare 2002.

Secundaire bronnen

M. Belanger, *Sumerian Exorcism: Magick, Demons, and the Lost Art of Marduk*, Fort Wayne 2016.

M. Eliade, *Le mythe de l'éternel retour: Archétypes et répétition*, Paris 1969.

T. Jacobsen, 'Mesopotamia', in: H. & H.A. Frankfort, J.A. Wilson & T. Jacobsen, W.A. Irwin, *The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East*, Chicago/London 1977.

T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, New Haven/London 1976.

J.N. Oswalt, *The Bible among the Myths: Unique Revelation of just Ancient literature?* Michigan 2009.

K. van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf: De rol van de godsdienst in het leven van de Israëlitische en de Babylonische vrouw*, Baarn 1987.

G. von Rad, *Genesis: a commentary*, Philadelphia 1972.

G. von Rad, *Theologie des Alten Testamentes: Band II, Die Theologie der prophetischen Überlieferungen Israels*, München 1960.

PERSONENREGISTER

Lijst van historische en mythische personen.

- Aäron, 97, 210, 430, 479-480, 482, 484.
Abiam, 45.
Abimelech, 88-89, 103, 104-105, 132, 133, 202, 258, 438.
Abjatar, 487.
Abraham, 15, 25, 35, 84, 88-90, 132, 160, 344, 351, 364, 372-373, 532-533.
Abram, 134, 532.
Achab, 41-45, 74, 148, 183, 202, 362, 368, 497, 510, 517.
Achan, 101, 387.
Achasjahu, 43.
Achaz, 45, 50-51, 486.
Achazja, 43, 45.
Achia, 510.
Achnaton, 59, 298, 313, 315, 317.
Adam, 131, 395, 402, 419.
Adammu, 396, 398.
Adapa, 65, 248, 400-402.
Adurbad, 243.
Ahasveros (= Xerxes I), 83.
Ahiqar, 448.
Ahmose, 24, 91.
Alexander de Grote, 86, 338.
Amasja, 154.
Amenemhat I, 313.
Amenemope, 451.
Amenhotep III, 24, 315.
Amenhotep IV, 315.
Amenhotep (raadsman), 314.
Amnon, 123.
Amos, 94, 508-509, 511-512, 514, 516.

Amos (vader van Jesaja), 518.
 Ani, 456.
 Antiochus Epiphanus, 327.
 Apollodorus, 404.
 Arhalba, 113.
 Artaxerxes I, 85, 479.
 Artaxerxes II, 341.
 Asa, 45.
 Assurbanipal, 58, 64-65, 68, 152, 196, 215, 250, 308, 320, 326, 389, 414, 473.
 Assurnasirpal II, 47, 50.
 Assur-Uballit, 46.
 Astyages, 339.
 Atalja, 45.
 Atrahasis, 193, 248, 251, 408.
 Azarja, 154. Zie ook Uzzia.
 Baruch, 148, 511.
 Barzillai, 160.
 Belsassar, 77.
 Benamin, 140, 517.
 Berossus, 400, 403.
 Bileam, 508.
 Cambyses II, 79-81.
 Chanani, 45.
 Chananja, 74, 518-519.
 Cheops, 312.
 Chilkia, 487.
 Christus, 322, 345.
 Chulda, 66, 510.
 Constantijn, 338.
 Cyrus, 78-81, 83, 86-87, 312, 349, 478.
 Damqi, 207-208.
 Danel, 161.
 Daniël, 258, 339, 355, 388,
 David, 35-40, 43, 45, 67, 76, 102-106, 132, 160, 170, 181, 198, 202, 241, 273, 275, 308,
 319, 349, 374, 441, 478, 479, 484-485, 488, 508, 515.
 Darius I, 81-85, 102-103, 339, 349, 529.
 Darius II, 86.
 Debora, 261, 510.
 Democritus, 339.

Dina, 114.
 Ditanu, 225.
 Djedefre, 312.
 Djedhor van Athribis, 236.
 Deucalion, 404.
 Diodorus Siculus, 506.
 Eannatum, 310.
 Eli, 133, 483, 486, 488.
 Elia, 43, 157, 211, 502, 508, 510, 517.
 Elifaz, 450.
 Elisa, 97, 133, 185, 510, 512-513, 520.
 Empedocles, 339.
 Enkidu, 212, 214, 224, 252.
 Esarhaddon, 45, 56-58, 63-64, 97, 142-143, 156, 208, 245, 247, 249, 261, 306, 308,
 473.
 Eva, 131, 395.
 Ezechiël, 33, 141, 262, 387, 435, 472, 481-482, 488, 504, 512-513, 517, 519.
 Ezra, 85, 471-473, 479, 485.
 Gad, 508.
 Gideon, 100, 103, 105, 112, 258, 358, 485, 502.
 Gilgamesj, 212, 214, 220, 224, 248, 252, 310, 398-400, 402, 414.
 Gudea (Gouverneur), 252.
 Gudea (Koning), 260, 311.
 Habakuk, 75, 223, 365, 384, 388, 513, 530.
 Hagar, 134, 344-345.
 Haggai, 103-104, 503-504.
 Hammurabi, 46, 64, 69, 305, 411, 464-466, 508.
 Hanna, 133.
 Hardjedef, 227.
 Hatsjepsut, 315.
 Hazail, 57.
 Henoeh, 211.
 Herodes, 84, 272, 339.
 Herodotus, 267, 275, 281, 324, 331-332, 339, 489, 498.
 Hesiodus, 398.
 Hetepherachet, 490.
 Hizkia, 59-63, 74, 157, 172, 274, 381, 383-384, 480.
 Horemheb, 317.
 Hosea (koning), 52, 59.

Hosea (profeet), 94, 289, 375, 381-383, 513, 530.
 Imhotep, 314.
 Isaak, 88, 90, 483.
 Isjme-Dagan, 458.
 Izebel, 41, 43-44, 148, 510.
 Jakob, 87-88, 89-90, 112, 115, 132, 140, 162, 258, 261, 272, 296, 311, 369, 372, 483-485,
     514, 517,
 Jehoram, 43.
 Jehu, 43-44.
 Jeremia, 67, 74-75, 93, 136-137, 148, 155, 160-161, 195, 197-198, 258, 384, 387, 475,
     500, 509, 511-514, 517-519.
 Jerobeam, 40, 203, 483, 509, 518.
 Jesaja, 16, 47, 51, 53, 55, 62, 74, 79, 78, 157, 161, 164, 172, 180, 195, 211, 221, 224-225,
     248, 311, 344, 363, 379, 383, 385, 388, 435, 485, 500, 509-510, 512-513, 518.
 Jesua (hogepriester), 478, 487.
 Jezus (van Nazaret), 51, 141-142, 178, 228, 296, 315, 337-339, 353, 510.
 Jezus Sirach, 219,
 Joas, 45, 520.
 Job, 172, 219, 221, 223, 292, 387-388, 440, 443-445, 449-450.
 Jochanan, 487.
 Johannes (Evangelist), 315, 340, 423.
 Johannes (Openbaring), 426.
 Johannes Hyrcanus, 148.
 Jojachin, 72.
 Jojada, 45, 374, 487.
 Jojakim, 71-72, 160.
 Jonatan, 484.
 Joram, 41-45, 155.
 Josafat, 42, 45, 174, 509.
 Josephus, 91.
 Josia, 40, 66-68, 74-75, 84, 89, 94, 99-100, 103, 198, 225-226, 274, 358, 382-384,
     472-473, 478, 480-483, 489.
 Jotam, 51, 105, 438.
 Jozef, 36, 88, 92-93, 103, 160, 180, 240-241, 256, 258, 369, 494, 515.
 Jozua, 32, 34, 98-102, 111.
 Jozua (hogepriester), 104, 388.
 Juda, 119.
 Kasjtaritu, 245.
 Kedorlaomer, 89.

Kerdir, 338.
Keret, 131-132 (= Kirta).
Ketura, 35.
Kirta, 449-450 (= Keret).
Khety, 301, 453.
Kubatam, 326.
Laban, 88, 115, 198, 514.
Lipit-Ishtar, 293, 310, 462-463
Lot, 89.
Lugalzaggisi, 304.
Lucinaus van Samosata, 404, 486.
Manasse, 63, 74-75, 225-226, 307, 358, 362, 373, 383.
Manetho, 90-91.
Manoach, 485.
Menachem, 50.
Merenptah, 313.
Merikare, 234, 301, 314, 453.
Merodach-Baladan, 54-56, 58,
Mesa, 41-43.
Micha (boek Rechters), 198.
Micha (profeet), 333, 362, 375, 378, 483, 505.
Michal, 132-133, 198.
Midjan, 35.
Mirjam, 154-155, 510.
Mozes, 15, 32, 36, 60, 67, 85, 92, 96-97, 100, 154, 237, 275, 308, 365-366, 372-373,
383, 389, 457-458, 471-474, 478, 480, 484-485, 492, 532.
Naäman, 320.
Nabonidus, 76, 78-79, 192, 308, 311.
Nabonasir, 54.
Nabopolassar, 70, 457.
Nahum, 70.
Natan, 106, 319, 507, 510.
Naram-Sin, 310.
Nebukadnessar I, 69, 411.
Nebukadnessar II, 71-73, 75, 258, 270, 339, 384, 519.
Necho II, 68, 74, 93.
Nehemia, 83, 85, 87, 473-475, 479.
Niqmad, 159.
Niqmepa, 113.

Noadja, 510.
 Oannes, 401 > Adapa.
 Obadja, 510.
 Omri, 41-44.
 Ovidius, 404, 419.
 Pekach, 50-51.
 Pelatja, 517.
 Philo van Alexandrië, 340, 423, 487.
 Piye, 59.
 Plato, 339.
 Plinius de Oudere, 339.
 Psammetichus II, 64, 74, 93.
 Ptahhotep, 454-455.
 Pseudo-Apollodorus, 398.
 Pyrrha, 404.
 Pythagoras, 339.
 Raämses II (faraο), 59, 92, 313.
 Raämses III (faraο), 28-29.
 Raämses IV (faraο), 313, 320-321.
 Raämses IX (faraο), 230.
 Rachel, 132, 140, 162, 198.
 Rebekka, 131.
 Rechabeam, 40, 45, 102-103.
 Remaljahu, 51.
 Resin, 50.
 Sadok, 479-480, 482, 487.
 Salmanassar III, 44.
 Salmanassar V, 52, 54.
 Salomo, 38-40, 45, 65, 67, 84, 88, 91, 105-106, 115, 169, 174, 182-183, 258, 260, 271-275, 308, 426, 479-480, 485, 487, 505, 518.
 Samuel, 105, 157, 163, 225, 258, 320, 505, 507.
 Sanherib, 55-56, 58, 60-63, 76, 245, 307, 394.
 Sargon I (= Sargon van Akkad), 69, 389.
 Sargon II, 47, 49-50, 52, 45-56, 58-60, 307, 394.
 Saul, 35, 38, 102, 105, 154, 181-182, 202, 225-226, 241, 248, 345-346, 484-486, 507-512.
 Sedekia, 72, 74, 509.
 Sefanja (profeet), 375.
 Sefanja (priester), 488.

Senusret I, 314.
 Seraja (hofschrijver), 148,
 Seraja (hogepriester), 487.
 Sesostris, 320.
 Sichein, 114.
 Simson, 116, 119, 485.
 Sjabako, 422.
 Sjarkalisjarri, 310.
 Sjesjonq (= Sisak - farao), 29, 41, 45, 102.
 Sjimatum, 140.
 Sjulgi, 311, 326, 462.
 Sjuppiluliuma, 95.
 Sjusin, 326.
 Smenchkare, 317.
 Strabo, 486.
 Tamar (dochter van David), 123.
 Tamar (schoondochter van Juda), 334.
 Telipinu, 106.
 Thoetmosis III, 59, 394.
 Tiglatpileser I (Assyrisch vorst), 394.
 Tiglatpileser III (= koning Pul), 30, 44, 46, 50-54, 70.
 Toetanchamon, 317.
 Tukulti-Ninurta I, 52.
 Uria (Hethiet), 106, 181-182.
 Uria (priester), 487.
 Uria (profeet), 162.
 Ur-Nammu, 178, 459, 461-462, 473.
 Ut-napisjtin, 211, 398-399, 414-416.
 Uzzia, 51, 154, 182, 486. Zie ook Azarja.
 Xerxes I, 80, 85, 339.
 Xenophon, 339.
 Yima, 404.
 Zacharia, 104, 141, 388.
 Zakkur, 249.
 Zarathustra, 81, 126, 336-339, 341, 343-344, 346, 348, 350, 352
 Zerubbabel, 76, 83, 98, 102-104, 349, 478, 487.
 Zimri-Lim, 140, 180, 252, 459, 515.
 Ziusudra, 211, 403, 413.
 Zoroaster, 337, 339, > Zarathustra.

LIJST KONINGEN

Egypte	Sumer - Akkad	Babylonië
Amenemhat I 1991-1962 Senusret I 1961-1917 Sesostris III 1872-1853 Hatsjepsut 1479 – 1458 Amenhotep IV 1353-1336 Raämses III 1194-1163 Raämses IV 1163-1156 Raämses IX 1131-1112	Sargon van Akkad 2334-2279 Gudea 2140-2122 Ur-Nammu 2112-2090 Isjme-Dagan 1954-1935 Lipit-Isjtár 1850-1840 Zimri-Lim 1773-1759	Hammurabi 1792-1750 Nebukadnessar I 1125-1104

Juda	Israël	Egypte
Saul rond 1030 David rond 1000 Salomo rond 950 Rechabeam 931-913 Abiam 913-911 Asa 911-870 Josafat 870-848 Joram 848-841 Achazja 841 Atalja 841-835 Joas 835-796 Amasja 796-767 Azarja (Uzzia) 767-740 Jotam 740-732 Achaz 732-716 Hizkia 716-687 Manasse 687-643 Josia 640-609 Jojakim 609-598 Sedekia 597-586 Johannes Hyrcanus 134-104	Saul rond 1030 David rond 1000 Salomo rond 950 Jerobeam 931-910 Omri 885-874 Achab 874-853 Joram 852-841 Jehu 841-814 Pekach 752-732 Hosea 732-723	Sjesjonq I (Sisak) 945-924 Babylonië Nabonasir 747-734 Nebukadnessar II 605-562 Nabonidus 556-539

	Assyrië	Hatti
	Tukulti-Ninurta I, 1245-1207	Sjuppiluliuma 1370-1330

	Assyrië	Perzië
	Assurnasirpal II 883-859 Tiglatpileser III 744-727 Salmanassar V 726-722 Sargon II 721-705 Sanherib 705-681 Esarhaddon 681-669 Assurbanipal 669-630	Cyrus 576-530 Darius 522-485 Artaxerxes 465-424 Artaxerxes II 404-358

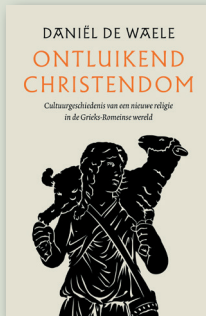
Meer lezen in *Ontwakend jodendom*?

Bestel

In zijn nieuwe boek zoomt Daniël De Waele in op de politieke geschiedenis van het kleine Israël en Juda en van de grote rijken in de oude Oriënt. We leren het dagelijks leven van gewone mensen kennen, met hun vreugden en moeiten. Daarnaast ontdekken we hoe mensen zich verhielden tot de vele goden, demonen en dodengeesten. De auteur laat zien dat in het kleine Juda profeten nooit eerder gehoorde woorden begonnen te profeteren. Door die woorden ontstond een verrassend nieuwe visie op hemel en aarde, een visie die haar neerslag vond in de boeken van het Oude Testament.

Dr. Daniël De Waele is docent Nieuwe Testament aan het Hoger Instituut voor Protestantse Godsdienstwetenschappen te Brussel. Van zijn hand verschenen eerder *Ontluikend christendom* (2021), *Vergeeten rijkdom* (2022) en *Godschemering* (2023).

Over *Ontluikend christendom*:

‘Ontzettend fascinerend’ ★★★★★ **Trouw**

‘Fabelachtige rijkdom’ ★★★★★ **nrc**›

Over *Vergeeten rijkdom*:

‘De Waele is een goede docent en schrijft vertellenderwijs en deskundig tegelijk.’ **nederlandsdagblad**

KokBækencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4093 3 • NUR 716

9 789043 540933